БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№28 (17516)

2008 чылдың МАРТ 20, четверг

Садар өртээ 4 рубль.

Россияның Чазааның хуралынга Тыва дугайында айтырыгны көрген

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдуң илеткел кылып турары.

ШИИТПИРЛЕР ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Россия Федерациязының Чазаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазының илеткелин хүлээп алгаш, дараазында шиитпирни үндүрген.

Россияның Регионнар яамызынга, Россияның Экономиктиг сайзырал яамызынга, Россияның Саң-хөө яамызынга сонуургалдыг федералдыг күүсекчи органнар-биле кады Тыва Республиканың Чазааның киржилгези-биле Тыва Республиканың 2015 чылга чедир хөгжүүр социал-экономиктиг Программада көрдүнген объектилерни федералдыг угланыышкынныг программаларже федералдыг бюджеттен акшаландырары-биле кады 2008 чылдан эгелеп киирерин дагзыр.

Ооң түңнелиниң дугайында 2008 чылдың май 20-ге чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

Россияның Энергетика, бүдүрүлге яамызынга:

- Тыва Республиканың Чазаанга Тыва Республиканың энергетика сайзыралының программазын тургузарынга дуза кадар;

- Россияның Саң-хөө яамызы болгаш Россияның Регионнар яамызы кады Тыва Республикага Каа-Хем хөмүр-даш уургайының хөмүр-дажын ажыглаар чылыг-электри станциязының тудуун 2008 чылдан болгаш дараазында чылдарда улаштыр федералдыг бюджеттен акшаландырар аргазын өөренип көөр;

- 2008-2009 чылдарда Кызыл — Чадаана аразында электри шугумунуң күчүзүн улгаттырар талазы-биле кылып болур ажылдарны саналдаар;

- «РАО «Россияның ЕЭС» ААН-биле Тыва Республиканың Чазаа Кызылдың ЧЭТ-ти чаарты кылырының дугайында айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээрин дагзыр.

Бо ажылдарның түңнелдерин 2008 чылдың май 20-ге чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

Россияның Кызыгаар албаны болгаш Россияның Транспорт яамызы база Россияның федералдыг Каайлы албаны сонуургалдыг федералдыг күүсекчи органнар-биле Тыва Республиканың Чазаа Кызылдың аэропортун чурттар аразында харылзажылгазынга ажыдарының аргалары-биле аңаа Россия Федерациязының кызыгаарын эрттирер пунктуну тургузар арганы өөренип көөр ужурлуг.

Россия Федерациязының Чазаан таварыштыр шиитпирлээр айтырыглар тургустунуп келзе, Россия Федерациязының Чазаанче саналдарны киирер.

Россияның Экономиктиг сайзырал яамызынга, Россияның Транспорт яамызынга база Россияның Саң-хөө яамызынга Тыва Республиканың Чазааның киржилгези-биле «Тываның авиация шугумнары» ФКУБ-туң саң-хөөзүн экижидер талазы-биле хемчеглерни алырын дааскан.

Ооң түңнелдериниң дугайында 2008 чылдың май 20-ге чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

Россияның федералдыг Каайлы албаны Россияның федералдыг Айыыл чок чорук албаны-биле кады, Росэкономсайзырал яамызы, Роскызыгаар — «Россия Федерациязының кырүне кызыгаары (2003-2010)» деп федералдыг программаже «Хандагайты» автомобиль эрттирилге пунктузун ийи таланың чурттар аразында харылзажылгазынга таарыжыр кылдыр ооң техниктиг хандырылгазын, чаартылгазын, эде дериишкинин чорудар ажылдарны киирер саналды белеткээр.

Бо ажылдың түңнелин 2008 чылдың апрель 10-га чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

Россияның Регионнар яамызы, Россияның Кадык камгалал болгаш социал сайзырал яамызы, Россияның Информхарылзаа яамызы, Россияның Культура яамызы, Россияның Өөредилге, эртем яамызы, Россияның Бүдүрүлге яамызы, Россияның Көдээ ажыл-агый яамызы, Россияның Транспорт яамызы — боттарының адырларының аайы-биле Тыва Республиканың Чазаа-биле кады дараазында айтырыгларны:

- регионалдыг чергелиг: А-161 Абакан — Ак-Довурак, А-162 Ак-Довурак — Чадаана, А-163 Чадаана — Хандагайты — Моол кызыгаары автомобиль оруктарын федералдыг чергелиг автомобиль оруктарынче шилчидерин өөренип көөрүн дагзыр;

- Тыва Республика-биле пассажирлер агаар-биле харылзажып турда, өртээн эвээжедир аргаларны;

- республиканың девискээринге тудуг комплекстерин катап тургузарының дугайында, ооң иштинде цемент, демир-бетон кылыглар, тууйбу бүдүрер бүдүрүлгелерни тургузарынче онза кичээнгейни салырын;

- 2009 чылда болгаш оон ыңай чылдарда күрүне чагыгларлыг минералдыг чиг этти бүдүрер объектилерниң даңзызын тургузарда Тыва Республиканың девискээринге кадыг ажыктыг казымалдарны дилеп-тыварынга болгаш ооң үнезин тодарадырынга херек геология-шинчилел ажылдарынга федералдыг бюджеттен акша-хөреңгини үндүрерин;

- Тыва Республикага көдээ ажыл-агый продукцияларын болбаазырадырын чедип алырда, ооң иштинде кол кичээнгейни куш болгаш хаван азыраар бүдүрүлгелерни тургузарынче, уксаажыдылга ажылын катап тургузарынче болгаш мал эмчизиниң албанының деңнелин бедидеринче углаарын;

- Тыва Республикага информастыг-коммуникация технологияларның сайзыралының дугайында;

- Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринде белеткеп турар тускай мергежилдерни тодарадыр болгаш республиканың эрге-ажыынга херек мергежилдерже угланыышкынныг кылдыр ол өөредилге черлерин шилчидер аргаларны;

- Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлерин амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандырарын, ооң иштинде Кызыл хоорайда өкпе аарыглар диспансериниң материал-техниктиг баазазын 2009-2010 чылдарда быжыглаарын;

- Кызыл хоорайда перинаталдыг төпке немей тудугну доозарын;

- «Аржаан-2» археологтуг объектини казып турда тывылган культураның үнелиг чүүлдерин Республика музейинге экспозиция кылдыр делгээрин;

- Кызыл хоорайда хөгжүм-шии театрының эде дериишкининге федералдыг бюджетти катай киириштирерин.

Бо бүгүнүң түңнелдерин 2008 чылдың июль 1-ге чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

Россияның Регионнар яамызынга өске-даа сонуургалдыг федералдыг күүсекчи органнар-биле кады, база Тыва Республиканың Чазаа бодунуң талазындан сонуургалдыг организациялар-биле кады, хуралга үнген айтыышкыннарның барымдаалары езугаар, Тыва Республикага демир-орук тудуу болгаш регионнуң комплекстиг социал-экономиктиг сайзыралы кирген инфраструктуразын тургузары-биле инвестиция төлевилелдерин боттандырар инвесторларның каттыжыышкынын тургузарын дааскан.

Ооң түңнелиниң дугайында 2008 чылдың апрель 2-ге чедир Россия илеткээр.

Ростуризм, Россияның Экономсайзырал яамызы Тыва Республиканың девискээринге турисчи-дыштанылга хевирниң онза экономиктиг зоназын тургузарының талазы-биле саналдар белеткеп турда, Тыва Республиканың Чазаанга боттуг дузаны кадар.

Хурал үезинде Тыва Республиканың Чазаанга дараазында чүүлдерни саналдаан:

- Кызыл — Курагино демир-орук тудуу-биле Межегейниң кокстуг хөмүр-дажын казар инвестициялыг төлевилелдерни боттандырары-биле чер аңгылаар ажылдарны шапкынчыдарын;

- «2006-2012 чылдарда орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун бедидери» деп федералдыг программаның сорулгаларынга болгаш көргүзүглеринге дүүштүр, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун бедидер дугайында регионалдыг программаже өскерилгелерни киирериниң айтырыгларын ажылдап кылыр.

Ооң түңнелиниң дугайында 2008 чылдың май 27-ге чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

Тыва Республиканың Чазаа мурнады хөгжүдер административтиг реформаны боттандырары-биле, дараазында чүүлдерже кичээнгейни угландырбышаан, дараазында ажылдарны шапкынчыдып, хемчеглерни алыры чугула:

- юридиктиг болгаш хуу кижилерге ачы-дуза чедирер хөй адырлыг төптерни тургузуп тура, күрүне ажылын боттандырар болгаш күрүне ачы-дузазын чедирер административтиг регламентилерни чогаадып кылыр болгаш боттандырар;

- Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи органнарынга болгаш тус чер чагыргаларынга онааган, ынчалза-даа оларга боттандырар эргени бербээн, өнчүнү хуваар талазы-биле күрүнениң болгаш муниципалдыг албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң четкизин таарыштырарын.

Ооң түңнелин 2008 чылдың ноябрь 1-ге чедир Россия Федерациязының Чазаанга илеткээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың июль 27-де «Тыва Арат Республиканың күрүнениң ат-сураглыг ажылдакчыларының болгаш 1920-1930 чылдарда Тыва Арат Республиканың девискээринге политиктиг репрессияларга таварышкан хамаатыларның политиктиг келдерелиниң дугайында» №127 Чарлыынга немелдени киирериниң дугайында

Чоннуң мурнунга ачы-хавыязы болгаш Тыва Арат Республиканың күрүне тургузуунуң тургустунарынга болгаш быжыглаарынга салыышкыны дээш, Тыва Республиканың Конституциязының 38 чүүлүнүң 1-ги кезээнге болгаш 111 чүүлүнүң 3-кү кезээнге дүүштүр **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың июль 27-де «Тыва Арат Республиканың күрүнениң ат-сураглыг ажылдакчыларының болгаш 1920-1930 чылдарда Тыва Арат Республиканың девискээринге политиктиг репрессияларга таварышкан хамаатыларның политиктиг келдерелиниң дугайында» №127 Чарлыынга дараазында өскерилгени киирер:

1-ги пунктуга дараазында сөстерни немээр: «Дондук Куударны – ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң Даргазын.».

2. Бо Чарлыкты «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

3. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2007 чылдың октябрь 26
№185.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорайның хоорай маршруттарында маршрут таксизиниң чуруму-биле ажылдап турар онза биче класстың автобустарының пассажирлерни организастыг аргыштырарынга өртекти доктаадырының дугайында

2008 чылдың март 12-де №124 Кызыл хоорай

2003 чылдың ноябрь 27-де №424 УХ-1 «Тыва Республикада пассажир транспортунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 30-ги, 31-ги чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорайның хоорай маршруттарында маршрут таксизиниң чуруму-биле ажылдап турар онза биче класстың автобустарының пассажирлерни организастыг аргыштырарынга өртекти бир чорааны дээш 11 рубль хемчээлге доктаадыр.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонук эрткенде, күштүг болур.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Өртектер талазы-биле албанынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Республика амыдыралындан

Доозукчулар-биле ужуражылгалар

ТР-ниң Чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң ажылдакчылары база ажыл берикчилериниң төлээлери республиканың янзы-бүрү өөредилге албан черлериниң доозукчулары-биле ужуражылгаларны март айның дургузунда чорудуп турар. Олар күш-ажыл рыногунуң байдалының, мергежилдер рыногунуң хөгжүлдезиниң келир үезиниң болгаш ооң утказының база ТР-ниң мергежилдиг кадрларга хереглелдериниң дугайында студентилерни таныштырып турар.

Мал оолдаашкыны

Тываның ажыл-агыйларында шээр мал оолдап эгелээн. Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының март 17-де медээзи-биле алырга, төрүүр 494 хой, өшкүден 115 баш мал төлүн алган. Мал оолдаашкыны Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Каа-Хем кожууннарда кидин түлүк чоруп турар. Малчыннарга дузаламчы кылдыр сакман ажылдарынга чамдык кожууннарда чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төптерниң учедунда турар хамаатыларны кииріштирип турар.

Өрелерни саадатпайн төлээр

ТР-ниң үлетпүр болгаш энергетика сайыды Мерген Анай-оол «Тываэнерго» ААН-ниң электри энергиязының хереглекчилериниң кады санажылгазының айтырыының талазы-биле хуралды эрттирген. Энергетиктерниң өрелери дээш бүдүрүлгениң агар саннарын хоругдаан. Хуралга айтырыгны кожуун чагыргаларының баштыңнары-биле сайгаржып чугаалашкан. Түңнелинде бүдүрүлгениң хүн бүрүде ажыл-чорудулгазын хандырарынга шүүштүрүлгелерни саадатпайн чорудар болгаш дугурушкан хуусааларда энергетиктерниң мурнунга бүгү өрелерни төлээр деп шиитпирни хүлээп алган.

Бистиң корр.

Хандагайтыдан дорт Москваже

Россияның почта эргелели «Почта — эки угланыышкында» деп курсту уламчылап турар. Ак-Довурактың, Тээлиниң, Хову-Аксының, Хандагайтының, Сүт-Хөлдүң почта эргелелдеринде хааглыг терминалдыг ачы-дуза чедирилгезиниң пунктуларын ажыткан. Ам республиканың чөөн талакы кожууннарының төптеринде почта эргелелдеринге электроннуг акша шилчидилгезиниң бүгү хевирлерин кылып болур апарган.

Ол кожууннарның чурттакчылары Россияның кайы-даа булуңнарында чурттап турар (Москвага-даа чедир) бодунуң улустарынга электроннуг акша шилчидилгезин кылып болур, ооң мурнунда почта черлеринге ол акша шилчидилгелерин баштай адрес аайы-биле ажылдап кылыр турган болгай. Кожууннар төптеринде почта эргелелдеринде КиберПлат пунктуларын тургускан, ынчангаш соталыг харылзааны хостуу-биле ажыглап эгелээн. Ону кылырда чүгле соталыг телефоннуң дугаарын база каш акша ынаар суп турарыңарның дугайында көргүскен чогуур бланкыны долдурар силер. Почта эргелелиниң оператору ол бүгүнү хүлээп алган соонда, силерниң соталыг телефонуңарда агар санче төлээн акшаңар кире бээр болур.

Наталья ТОРБОСТАЕВА.

ТИБЕТ УЛУСТУҢ ТУРА-ХАЛЫЫШКЫНЫНЫҢ 49 ЧЫЛ ОЮ-БИЛЕ ЫДЫКТЫГ ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

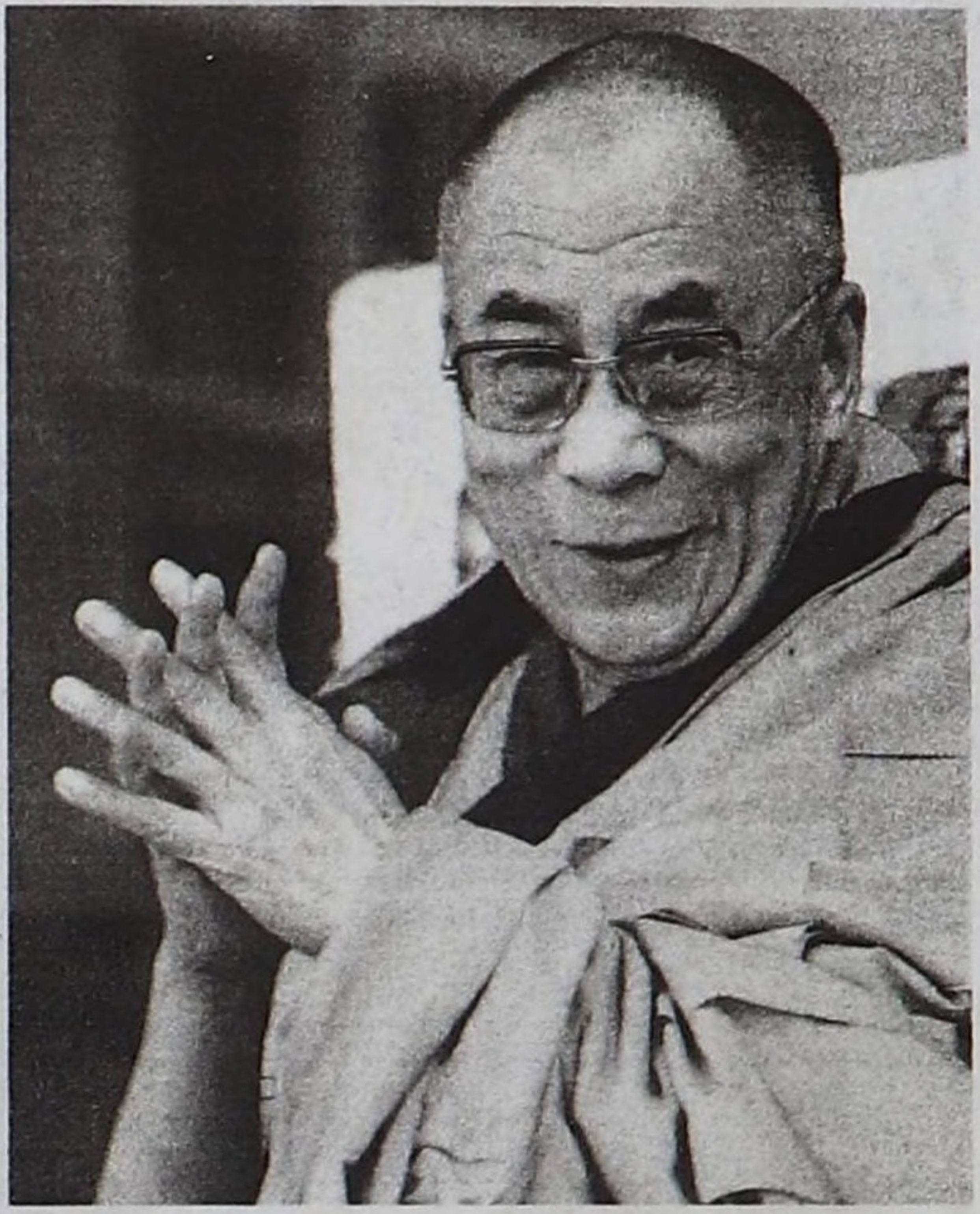

Далай-Лама кыдат шеригниң Тибетте үүлгедиглерин истеп көөрүн негеп турар. Ынчалза-даа Пекинге Олимпий оюннарын эрттиреринге удур чоруттунуп турар хөлзээшкиннерни шын эвес деп санап, Олимпий оюннарын Кыдатка эрттирерин ол күзеп турар.

1959 чылдың март 10-да Лхаска Тибет улустуң тайбың тура-халыышкынының 49 чылдааны таварыштыр, тибет чон дээш дыңнаттынмаан бергелерни эртип база амы-тынын салган эр болгаш херээжен чонга хүндүткелим илередип, олар дээш өрү тейлеп тур мен. Бо хүнге чедир репрессиялардан болгаш ужур-утка чок аажылаашкыннардан хилинчектенип чоруур тибет улуска сеткилим-биле каттыжып тур мен. Тибетте болгаш оон дашкаар чурттап чоруур тибет чон-биле, тибет айтырыгны шиитпирлээриниң талалакчыларын база чөптүг чорукту үнелеп турар кижилер-биле амыр-мендини сөлчуп тур мен.

Тибеттиң Чолкха-Сум (У-Цанг, Кхам болгаш Амдо) дээр бүгү девискээринде чурттап чоруур тибет чон 60 чылдар дургузунда Кыдаттың репрессиялыг чурумундан үргүлчү коргудуушкуннуг, кыжаныышкыннарлыг болгаш сезиглелдиг байдалда чурттап турарлар. Ындыг-даа болза, Тибет чон чүгле шажын чүдүлгезин, национал соруун болгаш боттарының ховар культуразын камгалап арттырып алган эвес, кол-ла чүүлүн — хосталгага чүткүлүн каш чылдар ажыр кадагалап келген. Тибет чоннуң мындыг онзагай шынарларын болгаш оларның эрес-дидимин магадап чоруур мен. Тибет чон дээш сеткилимден өөрүүр болгаш чоргаарланыр мен.

Чурттарның Чазак черлери, Чазакка хамаарышпас организациялар болгаш бүгү делегейниң чамдык чону тайбыңга болгаш чөптүг чорукка чүткүлү-биле тибет айтырыгны доктаамал деткип чоруур. Чижээ, эрткен чылын хөй-хөй чурттарның Чазак черлери болгаш кижилери бистерни деткип турарының көскү херечизи болган чугула эки херектерни кылган. Оларның кижи бүрүзүнге өөрүп четтиргеним илередип тур мен.

Тибетте тургустунган айтырыг дыка нарын. Ол хөй айтырыглар-биле чарылбас холбаалыг: политика, ниитилелдиң алыс-бүдүжүнден, хоойлужудулга, кижиниң эргелери, шажын, культура, национал онзагайы, экономика болгаш долгандыр турар хүрээлелдиң байдалы-биле холбаалыг. Ол берге айтырыгны шиитпирлээринге чүгле чаңгыс эвес, шупту сонуургалдыг талаларның ажыын барымдаалаан тус-тузунда бүгү чүүлдү хаара тудар арга херек. Ынчангаш бистер хөй чылдарның дургузунда бот-боттарынга ажыктыг Ортумак оруктуң политиказын салбайн база ону херек кырында боттандырарынга кызымаккай күжениишкиннерни салып чораан бис. Чогуур айтырыгларны сайгарып чугаалажырынга 2002 чылдан эгелеп мээң төлээлекчилерим Кыдат улусчу республиканың албан езузунуң төлээлери-биле кады чугаалажыышкыннарны алды катап чоруткан.

Болуушкуннар эки эвес түңнелдиг болуп турар-даа болза, мээң туружум болгаш шиитпирим — Ортумак оруктуң политиказынга чоок болгаш КУР-нуң Чазаа-биле чугааны уламчылаар дээним өскерилге чок арткан.

Кыдат улусчу республиканың кол дүвүреп турар чүүлү — ооң Тибетте турары хоойлуга дүүшпес бооп турары. Бир эвес кыдат чазак бодунуң туружунуң ат-алдарын быжыглап алыр деп бодаар болза, Тибет чоннуң бүзүрелин чаалап алыр болгаш оларның сонуургалынга дүгжүр политиканы чорудары ажыктыг турган. Бир эвес бис удур-дедир чөпшээрежилгениң оруу-биле эптежилгени чедип ап шыдаар болзувусса, ынчан мээң чаңгыс эвес удаа чугаалап турганым дег, тибет чоннуң деткимчезин алыр дээш бүгү талалыг аргаларны ажыглаар мен.

Кыдат улусчу республиканың чазааның алызын бодап билбес хөй санныг хөделиишкиннериниң түңнелинде, амгы Тибетте долгандыр турар хүрээлеңге кончуг улуг когаралды чедирген. Тибетче кыдат чурттакчы чонну көжүргениниң түңнелинде, Тибет эвес аймак-сөөктүг улустарның саны өскен, тибетчилер боттарының черинде чурттакчы чоннуң эвээш кезээ апарган. Оон аңгыда Тибет чоннуң алыс бүдүжүн болгаш онзагайын илередип турар дылы, езулалдары болгаш чаңчылдары чоорту чидип бар чыдар. Ооң түңнелинде сан талазы-биле оларны оранчок ажып турар кыдаттар-биле тибет чон холужуп бар чыдар. Тибетте каржы, кижи бодап четпес хөй санныг репрессиялар-биле кижиниң эрге-хоойлузун хажыдып турар, оларга хостуг чүдүүр эрге бээринден ойталап база шажын айтырыгларын политиктиг болдуруп турар. Бо бүгү чүүлдер кыдат чазактың талазындан Тибет чонну хүндүлевейн турарындан болуп турар. Кол шаптараазыннар мындыг. Кыдат Чазак боттарының-на нацияларны каттыштырар политиказын боттандырып тура, сагыштыы-биле кыдат болгаш тибет чоннарны аңгылап, моондактарны тургузуп турар. Ынчангаш мен Кыдат улусчу республиканың Чазаан мындыг хевирлиг ажылды дарый соксадырынче кыйгырып турар кижи-дир мен.

Тибет чоннуң чурттап турар девискээрлери автономнуг район, автономнуг округ, автономнуг префектура деп аңгы-аңгы аттар-биле демдеглеттинип турар-даа болза, оларның автономнуг эрге-байдалы херек кырында кандыг-даа автономия чок. Бо девискээрде байдалды шуут билбес болгаш шовинисчи үзел-бодалдыг кижилер ол девискээрни удуртуп-баштап турар. Ооң түңнелинде ындыг автономия чогуур аймак-сөөктерниң төлээлеринге көскү ужур-дуза чок болуп турар. Херек кырында болуп турар чүүлдер-биле канчалдыр-даа дүүшпейн турар ийи арынныг политика, чүгле ындыг аймак-сөөктүг кижилерниң төлээлеринге эвес, Кыдат улусчу республиканың доктаамал болгаш чаңгыс аай чоруунга когарал чедирип турар. Кыдат Чазактың Дэн Сэяопинниң «фактыларга даянгаш, алыс шынны дилеп тывар» деп чагыын сагыыры чугула боор турар.

Тибет чонну деткээн

Медээлер агентилелдериниң дамчыдып турары-биле Кыдаттың Тибет автономнуг округунда неделя ажыр хөделиишкиннер болуп турар. Хөлзээзиннерниң түңнелинде Лхаска 10 кижи чок болган, 600-тен хөй кижилерни полиция камгалаан.

Тыва Республиканың Шажын эргелели Ыдыктыг Далай-Ламаның узун назылаары болгаш менди-чаагай чоруу дээш үш хонук дургузунда мөргүл номчуп турар. Сөөлгү болуушкуннар-биле холбаштырарга, ол улуг ужур-дузалыг.

Лхаста болуушкуннар-биле холбаштыр республиканың буддистериниң мурнундан Тыва Республиканың Тибеттиң өңнүктериниң ниитилелиниң удуртукчузу, Тибет-биле кады ажылдажылга талазы-биле парламент бөлүүнүң удуртукчузу Ульяна Өпей-оол: «Тывалар боттарының шажын-чүдүлгези-биле буддистер. Делегейниң өске-даа чурттарында буддистер-биле бир деңге бистер база бистиң шажынчы удуртукчувус Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның чонунуң салым-чолун сагыш-сеткиливиске чоок хүлээп тур бис. Тибеттиң чурттакчылары боттарының чуртунда болуушкуннар, ажыл-херектер база кижиниң кол эргелерин сагыырының дугайында санал-оналын илередир эргелиг» деп, ол чугаалап турар.

ҮЕЗИНИҢ ЫРААЖЫЗЫ

(Чогаалчы Л.Б.Чадамбаның 90 чылынга)

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну, күрүне, хөйниитиниң ажылдакчызы, чогаалчы Л.Б. Чадамбаның (1918-1987) төрүттүнгенинден бээр 90 чыл болган.

А.А. Даржайның бижээни-биле, Леонид Борандаевич Чадамба «Шаңда чадырдан чаагай делгем оруже» үнген чогаалчы. 1918 чылдың март 18-те Тожу кожууннуң Хоң-Шөл деп черге аңчы, балыкчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Бичиизинде-ле өскүс калгаш, өскүстүң, азырандының ажыг чажын ижип өскен. Ооң дугайында бодунуң чогаалдарында чырыткан. 1937 чылда Кызылдың башкы техникумун дооскан. Студент тургаш-ла, ажылдап эгелээн: школага башкылап, директорлап, оон ТАР-ның Улус өөредилгезиниң Чырыдыышкын яамызының методика килдизинге ажылдап турган. 1945-1951 чылдарда – Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң бир дугаар директору. Ол үеде институттуң эң кол сорулгазы — өөредилге номнарын дарый үндүрери турган. Ол үнелеп четпес ажылды удуртуп, А.А. Пальмбахтың сүме-дуржулгазынга даянып, Л.Б. Чадамба «Үжүглелди» (1946 ч.), тыва дыл болгаш төрээн чугаа номнарын 1946, 1948, 1956 чылдарда чогаадып тургускан. Ол ажылы дээш Ушинскийниң медалы-биле шаңнаткан. Бирги «Тыва-орус словарьның» тургузукчуларының бирээзи (1953 ч.). 1955 чылда областың совет-партия школазын дооскан. Тыва АССР-ниң бир дугаар культура министри (1961-63 чч.), СЭКП Тыва обкомунуң школа килдизиниң эргелекчизи болгаш өске-даа күрүне ажылдарын кылып чораан. «Улуг-Хем» альманагын база редакторлап келген.

Чогаал ажылын Л.Б. Чадамба 1941 чылда эгелээн. Леонид Борандаевич чеди шүлүк болгаш проза номнарының автору (сөөлгү ному – «Тоолчургу Тожу чуртум»), ол үениң салдары-биле бижиттинген бедик хөөннүг, пафостуг шүлүктерниң автору. Бодунуң бедик аянының онзагайы-биле Л.Б.Чадамбаның шүлүктери хөйнүң ырылары бооп чаңгыланып турган: «Ленин – партия», «Октябрьның оглу – Совет Тывам». «Улуг-Хемим – Енисейим» деп ырызын ам-даа артистер ырлап турар. Совет чуртунга, төрээн чери Тожуга, Москва хоорайга, улустарның найыралынга чоргааралын илереткен шүлүктерин Л.Б. Чадамба чажыт чок, ажык, дыңзыг үн-биле бижип чораан. Ооң шүлүктери – ол боттуг үениң кезектери-дир, чоокта чаа төрүттүнген тыва чечен чогаалдың хөгжүп орар үезиниң чогаалдары болганда, ылаңгыя бичии уруглар чогаалының, шүлүк тургузуунуң, уран-чечен аргаларның быжыгып тургустунарынга салдарлыг болган.

Тывага бичии уруглар чогаалы совет үеде хөгжүп эгелээн. (Баштайгы шүлүктер 1937-39 чылдарда «Чыынды чогаалдарга», «Хостуг арат», «Аревэ шыны» деп солуннарга үнгүлээн.) Ук жанрның хөгжүлдези Л.Б. Чадамбаның ады-биле тудуш харылзаалыг. Ооң «Башкымның чагыы», «Салгакчылар бис» деп шүлүктери, С. Пюрбюнуң «Бора-Шиижек», «Мерген бичиилер болгаш мелегей күчүтеннери», С.Тамбаның «Доңгада кадыы», О. Сегленмейниң «Нина Салчак каникулда» база С.Сарыг-оолдуң «Шончалай», К. Аракчааның «Кажар сыын», «Алдын чуурга» деп чечен-чугаалары уругларның ынак чогаалдары апарган. 1960-80 чылдарда Л. Чадамбаның, О. Сувакпиттиң, О.Саган-оолдуң, М. Кенин-Лопсанның, С.Сюрюн-оолдуң, К. Кудажының, Э. Кечил-оолдуң, Ю. Кюнзегештиң, Е. Танованың уругларга чогаалдары хевир болгаш утка талазы-биле, уран-чечен аяны-биле база тема талазы-биле делгемчип, бедээн.

Л.Б. Чадамба бичии уруглар шүлүүнүң поэтиказын сайзыраткан. Ол чүүл куруг черден көстүп келбээн – тыва улустуң уругларга чогаадып берип чораан оюн-шүлүктеринден, оюн-тывызыктарындан, үлегер домактарындан укталып, аас-чогаалдың чаңчылдарын уламчылап турар. А ооң тавааңга шүлүкчү бодунуң хууда, үези-биле эгин кожа чоруур бодалдарын сайзыраткан. Л.Б. Чадамбаның бичии уругларга бижээн шүлүктерин сайгарып тура, 1954 чылда Ю.Ш. Кюнзегеш «Л.Чадамба аныяк номчукчу-биле эң-не баштай чогум чугаалажыгны кылган деп саназа частырыг болбас. Чүге дизе, ам дээрезинде тыва чогаалда уругларның овур-хевири – уруглар дугайында улугларга бижээн чогаалдар болуп турар» — деп бижээн. Бичии кижиниң сагыш-бодалын ол олчаан илередиптери белен эвес. Чижээлээрге, «Дуңмам» деп шүлүктен:

«Авам меңээ кончуг ынак,
Ажылындан сартыын эккээр.
Бир-ле катап эмнелгеден
Бичии дуңма садып келген…».

Бодунуң өг-бүлезин Л.Б. Чадамбаның «улуг уя-биле дөмей» деп бижип турары, сес ажы-төлүнге ынакшылы, бердингени, олар-биле деӊ байдалга чугаалажып билири – ооң чогаадыкчы ажылының магадылалы. Оон аңгыда, ажыл-амыдыралы – башкылап чорааны, уругларга өөредилге номнарын бижип чорааны – база улуг салдарлыг болган.

Л.Б. Чадамбаның бо одуругларын совет үениң өөреникчилери шупту билир турган:

«Бистиң Лена,
Бичии Лена,
Биче-даа бол,
Билбези чок…»
Азы: «Өөренир, өөренир,
База катап өөренир –
Өргүн көвей уругларга
Башкы Ленин
ынчаар чагаан…»

Л.Б. Чадамба бодунуң чурттап чораан үезиниң ыраажызы болганда, ооң шүлүктеринде ол үениң онзагайлары чуруттунган: «Хоң-Шөл», «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан», «Октаргайда – совет кижи», «Хойжунуң хөөмейи»... Октябряттар, пионерлер дугайында, үениң чаартылгаларының дугайында патриотчу шүлүктерни бичии уругларга оларның адындан бижип чораан.

«Номну канчаар эдилээрил?», «Үлегерлиг оол», «Бичии Лена», «Оля», «Мээң суурум», «Авай, ачай», «Мээң ажылым», «Дуңмам», «Башкы базым», «Арыг-шевер» деп шүлүктери база «Чылдың үелери» деп бөлүк шүлүктери тыва уруглар чогаалының үлегерлери болур. Ук шүлүктер долгандыр турар делегейни шиңгээдип, билип алырынга улуг дузалыг, чамдыызы сургаалдыг аянныг-даа болза, бичии уругларга чалгааранчыг эвес, харын-даа солун кылдыр бижиттинген, шээжилеп аары белен – ритмиказы тода, аяннажыышкыны өткүт, одуруглары кыска, бичии уругларга кончуг таарышкан. Ылаңгыя дириг амытаннар дугайында шүлүктери («Койгун оглу», «Кым-дыр мен?», «Торга», «Дуруяалар», «Бора-Хөкпеш») онзагай – дииңчигеш, кушкаштар уруглар-биле чугаалажып, айтырыглар салып, ойнап турар. Сагыш-сеткили бичии уругларныы дег арыг, ажык, олар дег делегейже чырык көрүш-биле, бүзүрелдиг көрүп шыдаар кижи ындыг шүлүктерни бижиир аргалыг. Дуңмазы Зоя Борандаевнаның чугаалап турары-биле, Леонид Борандаевич кончуг чырык сеткилдиг, уругларга ишти-хөңнүнден ынак чораан. Ооң ажы-төлү чеже-даа шимээргеп, дошпулуурга ойнап, маргыжып, маңнажып турда, черле ажынып-хорадавас, бижиттинип орар турган. А шүлүктериниң чанынга бичии уругларны, аң-меңни чуруй кааптар турган.

Стиль-аянын тодарадыр дээр болза, Л.Б. Чадамбаның шүлүктериниң тургузуунуң кол демдээ – диалог-чугаа болур. Ооң дузазы-биле чогаалчы бичии уругларның делегейни уран-чечен арга-биле хүлээп көөрүнге ажык-дузалыг болган.

Л.Б. Чадамба Күш-ажылдың Кызыл тук ордени-биле ийи катап, ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ооң кылып чораан хөй-ниитиниң ажылы, солун амыдыралы, тыва чогаалга киирген үлүг уттундурбаан, ам-даа ханы шинчилелди манап турар.

Людмила МИЖИТ,
ТГШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы.

"ШЫННЫҢ" почтазындан

«Ажыл кылгаш, шамга кирдим…»

Мени Анатолий Конгар-оолович Сарыглар дээр. 2006 чылдың апрель 3-тен эгелеп, Сүт-Хөл кожуунда «Хемчик» МУБ-ка ынчангы кожуун чагыргазының даргазының айтыышкыны-биле ажылдай бердим. Чагырга даргазы, кожууннуң өнчү комитединиң даргазы С.В.Бүрбү база мен күш-ажыл керээзинге аттарывыс ынчан салдывыс. Ол керээ езугаар меңээ акша-шалыңныдаа үезинде төлээр болган. Мен ол ажылче кирип турумда, «Хемчик» МУБ-туң эрги удуртукчузу бүгү бар техниканы хүлээтпээн.

Кончуг берге үеде ажылдап кирдим. Ол үеде часкы хову ажылдары кидин түлүк эгелей берген. Кожуунга хамаарыштыр алыр болза, саң-хөө айтырыглары база нарын турган. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы часкы хову ажылдарын «Россельхозбанкының» чээли акшалары-биле чорударын бүгүдеге дааскан. Ам канчаар, ажылчыннарым-биле шимченир ужурга таварыштывыс. Ол чээлини албас дээривиске, кожуун удуртулгазы хорадаар болган: политика ындыг. Шак ол үеде «АҮК-түң хөгжүлдези» национал төлевилелдиң шугуму-биле чиигелделиг чээли берип эгелээн.

Ажылды таптыг хүлээп албаан-даа болзумза, кызып шимченип эгеледим. Санаашкын кылгаш, ол үеде 3 миллион рубль чээли акша алыр билдириишкин киирдивис. Акшаны үрезин, кывар-чаар материалдар, трактор болгаш мал-маган садып алыр кылдыр бижидивис. Банк бистиң дилээвисти 2,5 миллион рубль кылдыр эрттирип бээр болган. Кажан чээлини алыр дей бээривиске, «ооң 10 хуузун төлээр силер» деп чарлык болган. Ындыг акша бисте бар эвес. Ам канчаар, ажыл бүдүрер дээн улус, банк даргазы Авыда таварыштыр кыска хуусаалыг чээли алыр ужурга таварыштывыс.

Часкы хову ажылдары чорудар хуусаа база кызырлып келген. 900 муң рубль чээли алгаш, тараа үрезини, шимчеп чоруур техникага кывар-чаар материалдар садып алдывыс. Ол чээли акшаны ап тургаш, долаага техника салыр апарган бис. Бурган өршээп, ынчан «Хемчик» МУБ-туң балансызынга ниитизи-биле 28 санныг янзы-бүрү техника: сес комбайн, сес «ДТ-75», чеди «МТЗ-80», дөрт «МТЗ-82» база бир «ЮМЗ» трактор турган. МУБ кончуг берге үеде республиканың өске ажыл-агыйларынга бодаарга, техниказын чүгээр кадагалап артырган болган. Ынчан ылап-ла өөрүп, харын-даа чоргаарланып турдувус.

Долаага дөрт комбайн, ийи трактор салдывыс. Банкының өртек тургузар төлээлери келгеш, «Ажырбастыр, төлеп болур улус-тур» деп түңнел үндүрген. Алган чээли акшавысты чаңгыс көпеек-даа чарывайн, шуптузун шилчидилге-биле «Ресагротехцентр» таварыштыр тараа үрезини, кывар-чаар материалды ГАОО-2, кожуунда хуу «Колесо» заправкадан садып алган бис.

Ол чазын республикага тараа үрезининиң айтырыы база берге болган. Национал төлевилел шугуму-биле «Россельхозбанкыдан» чээли алгаш, ол акшадан ол-ла банкыга 10 хуу төлээр ужурлуг турган акша-биле ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыды турган В.И.Лавриненконуң дорт киржилгези-биле Красноярск крайда Ленин аттыг колхозка шилчиткен акшавыс келирин манап, дөрт-беш хонук чурттап тургаш, тараа үрезини садып ап, ажыл-агыйывысче сөөртүп алдывыс.

Часкы хову ажылдарын улуг бергедээшкин-биле чүгле июль 5-те доозар аргалыг болдувус. Тараан тараавыс каракты өөртүп, эки үнүп турган. Амыраарывысты чүге деңнээр. Ынчалза-даа август айның сөөлгү хонуктарында үш хүн улаштыр улуг хыраа дүшкеш, үнүп турган хамык тараавысты чок кылып каан. Дүжүт чок артывыс. Ынчангаш банкының чээли акшазын үезинде эгидери биске берге апарган.

Чаңгыс частырыым, удуртукчу кижи канчаар боор, «Россельхозбанкының» Тывада салбырының даргазы С.Х.Монгуш баштаан даргалар-биле декабрь айда чугаалажып тургаш, саң-хөө черинге кожуун чергелиг «Хемчик» ажыл-агыйның чээлизин төлээри-биле хууда дузалал ажыл-агыйымга деп тургаш, бодум адымга 250 муң рубльге чээли акша ап алдым. Хөй ажы-төлдүг, акша-шалың албайн турар кижиге ол канчаар-даа аажок берге базым болган. Ынчалза-даа бодумну эвес, а ажыл-агыйны бодааным ол. Кажан ол чээлини ап турумда, чыл эгезинде национал төлевилел боттандырылгазы дээш ажыл-агыйга чээли бээр бис деп банк ажылдакчылары чугаалап тургаш, мени сотка олуртуп, мегелеп кааннар. Ам ол чээлини суд таварыштыр меңээ төлеттирер дээн. Херек кырында ол чээлини бодумга ажыглаваан-на болгай мен.

Карылгалыг, алган чээлизин төлеп шыдаваан ажыл-агыйларга катап чээли бербес деп чүвени эки билир мен, ынчалза-даа чыл эгезинде национал төлевилел боттандырылгазы дээш чээли бээр бис дээрге, бүзүрепкеним ол.

2007 чылдан эгелеп, кожууннуң чагырга даргазы Макар Донгак-биле кады ажыл кылыр арга чок болдум. Чүге дизе, соңгулдалар үезинде ооң удурланыкчызы аныяк кандидаттың талазынга турган мен. Аңаа сылдап алгаш, меңээ удур хөй-ле ажылды кылган кижи. Ооң бир чижээнге чээли ап тургаш, долаага салган бир комбайн биле бир тракторну киирип болур. Ынчан күрүнениң техниктиг хайгааралы албан чериниң буруузу-биле саннар солушкан. Херек кырында «Хемчик» МУБ-туң техниказы шупту бар, салаа базып санап, көргүзүп болур мен. Кожуун даргазы «техника читкен азы мен ындыг дарга ажылга хүлээп албаан мен» деп хурал санында чугаалап-ла турар.

Сөөлгү үеде бистиң чагырга даргазының «ТР-ниң Чазааның Даргазынга, иштики херектер сайыдынга айтыышкын берип каан мен, ам истелге эгелээр, та чежеңер олурар силер» дээр чугаазы «мода» апарган. Хөй-ле чылдарда удуртукчу-даа ажылдарга ажылдап чордум, Чазак Даргазынга кым айтыышкын берип чорааныл, ол хамаанчок, чүве чугаалаарындан кижи сестир ыйнаан. Даргавыстың «читкен» деп шамнап турар техниказы ол-ла черлеринде турарын суд приставтары билир.

2007 чылдан эгелеп, М.Б.Донгак мени чаңгыс-даа хуралче келдирип көрбээн. «Хемчикке» ажылдап турган болзумза, ындыг хөй шуугаазыннар үнмес турган. Кижи ажылын билир болгай.

Сүт-Хөлдүң көдээ ажыл-агый эргелелиниң удуртукчузу турдумда, кожуун бодунуң көдээ ажыл-агый көргүзүглери-биле республикага бирги черлерге чоруп турду. Ажылга частырыглар турбайн канчаар, ынчалза-даа чүнү-даа кылып тургаш, хамыктың мурнунда бодумга ажык-кончаа сүрбейн, чамдык даргалар ышкаш ниитиниң өнчү-хөреңгизин-даа хуужудуп чорбаан мен, баштай-ла күрүне херээн бодаар чордум.

«Ажыл кылгаш, шамга кирдим» деп чугаа бо ыйнаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларының күрүне эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга, ажылдап чораан кижилерниң чамдык социал магадылалдарының дугайында» №205 Чарлыын боттандырарының дугайында

2008 чылдың февраль 7 №60 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларының күрүне эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерниң чамдык социал магадылалдарының дугайында» №205 Чарлыын боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларының күрүне эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерниң күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин катап санаары, төлеп бээри болгаш тургузарының дугайында коштунган Дүрүмнү бадылаар.

2.Тыва Республиканың хамааты албан-хаакчыларының күрүне эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерниң күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң акша-хөреңгизин келир чылдың Тыва Республиканың республика бюджединиң төлевилелин ажылдап кылып тургаш Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы көөр.

3.Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы;

бо доктаал-биле бадылаан дүрүмге, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерниң, күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң хемчээлиниң санажылгазын чорудар болгаш ону төлеп бээрин боттандырар;

бо доктаал-биле бадылаан Дүрүмнү ажыглаары-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле албан езузунуң тайылбырын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының чөпшээрешкени-биле бээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 7-де №60 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерниң, күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин катап санаары, төлеп бээри болгаш тургузарының дугайында

ДҮРҮМ

1.Амгы Дүрүм «Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерни тудар болгаш шаңнал акшазының дугайында» 2006 чылдың июль 6-да №1889 ДХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузу-биле тургускан, ай санында тударының акшазынга үнер (шаңнал акшазы) күрүне пенсиязынга (моон соңгаар-пенсияга ай санында немелде төлевир) ай санында немелде төлевирни катап санаары, төлеп бээри болгаш тургузарының чурумун тодарадып турар.

2.2001 чылдың декабрь 15-те «Россия Федерациязынга күрүнениң пенсия хандырылгазының дугайында» (сөөлүнде өскерилгелери-биле) №166, 2001 чылдың декабрь 17-де «Россия Федерациязынга күш-ажылчы пенсиялар дугайында» (сөөлүнде өскерилгелери-биле) №173 федералдыг хоойлуларга азы бир эвес 1997 чылдың сентябрь 3-түң бетинде Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалындан хостатканда, бир-ле болза 1991 чылдың апрель 19-та «Россия Федерациязынга чурттакчы чонну ажылга хаара тударының дугайында» №1032-1 Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр хуусаа бетинде долдурганынга дүүштүр тывыскан, буруулуг хөделиишкиннери-биле холбаштыр эрге-дужаалының бүрүн эрге-хүлээлгезинден хостаткан таварылгадан аңгыда, күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирни алыр эргелиг,бүрүн эрге-хүлээлгезиниң доозулганы-биле эрге-дужаалындан хостатканда (ооң иштинде хуусаазындан эртеде) болгаш Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизинден акшаны ап турар,Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга чаңгыс чылдан эвээш эвес доктаамал үндезинге ажылдап келген кижилер кирер.

Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап келген үезин пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургузарда түңнүн үндүрер.

3.Амгы Дүрүмнүң 2-ги пунктузунда айыттынган кижилерниң пенсиязынга ай санында немелде төлевирни мындыг хемчээлге тургузар, Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чорааннарның ай санында немелде төлевири болгаш пенсиязының түңү,оларны ай санында тудар акшазы бир чылдан үш чылга чедир — 55 хуу,үш чылдан өрү — 75 хуу болур.

Айыттынган кижилерни акша-биле айда тударын пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин санаарын тодарадырда (боттарының шилип алганы-биле), оларның назы-хары чеде берген хүнүнде, кырааның талазы-биле пенсия алыр эргени берип турар, бир-ле болза Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга бүрүн эрге-хүлээлгези доозулганда (ооң иштинде хуусаа бетинде),Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалының талазы-биле сөөлгү 12 айларның долузу-биле киирер.

4.2001 чылдың декабрь 15-те «Россия Федерациязынга күрүнениң пенсия хандырылгазының дугайында», №166 2001 чылдың декабрь 17-де «Россия Федерациязынга күш-ажылчы пенсияның дугайында» №173 Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларынга дүүштүр тургускан, күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирни алыр эргелиг,Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалының даңзызында көрдүнген,Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилер азы 1991 чылдың апрель 19-та «Россия Федерациязынга чурттакчы чонну ажылга хаара тудар дугайында» «1032-1 Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр хуусаазында эрте долдурган кижилерге дараазында негелделер дүгжүп турда;

а) хамааты күрүне албан-хаакчызының стажы 15 чылдан эвээш эвес турда;

б) Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызындан үнгениниң дараазында бир чылдагааны үндезин боол турда;

Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр,Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарын, өске-даа күрүне органнарын дужүргенде, база Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр,Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының күрүне эрге-чагырга органнарынга, оларның аппарадынга, өске-даа күрүне органнарының штадынга кызырылда болганда (моон соңгаар-күрүне органнары);

Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилер, бүрүн эрге-хүлээлгезин күүседирин албан хандырар чорудулга-биле, Тыва Республиканың хоойлужудулгазының тургусканы-биле эрге-дужаалындан хостаанда болгаш ол кижилер бодунуң бүрүн эрге-хүлээлгезин күүседирин соксаткан таварылгада;

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының айтырыгларының дугайында» Хоойлузунуң тургусканы-биле, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдаарының назы-харының үстүкү хемчээли четкенде;

кадыының байдалы-биле күрүне албан-хаакчызының ажылын уламчылаарынга шаптыктап турар, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдаарынга дүүшпейн турар чүүлдер тывылганда:

бодунуң кузели-биле күрүне пензиязынче үнеринче холбаштыр күзелин илереткенде;

в) 1997 чылдың сентябрь 3-тен орай эвес Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдап чорааш үнгенде.

5.Хамааты күрүне албан-хаакчызының 15 чыл стажы бар турда пенсиязынга ай санында немелде төлевирни ындыг хемчээлге тургузар,пенсияның түңүнге болгаш аңаа ай санында немелде төлевир Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызын тударынга ай санында акша төлевириниң 45 хуузу болур.

15 чылдан өрү хамааты күрүне албан-хаакчызының стажындан долу чыл бүрүзү дээш,Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызын айда тударының акшазын, ай санында немелде төлевирниң хемчээлин 3 хууга улгаттырар.Ынчангаш пенсияның түңү болгаш ай санында аңаа немелде төлевир Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызын тударының айда ортумак ажыл төлевириниң 75 хуузундан ашпас.

6.Назылап кырааның талазы-биле пенсия алыр эргени берип турар назы-хары чеде бергенде азы ажылдаарын соксаткан хүнүнде, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының шилип алганы сөөлгү долу 12 айларының айда ортумак ажыл төлевиринден, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан хаакчызынга ажылдап чораан кижилерниң пенсиязынга ай санында немелде төлевириниң хемчээлин санаар.

Ай санында алыр акшазын тодарадырда (шаңнал акшазын) сөөлгү он ийи ай иштинде алган акшазының түңүн 12-ге үлептер.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр ортумак ажыл төлевирин камгалап арттыргаш, эрге-дужаалының хүлээлгезинден хостаанда азы түр ажыл кылып шыдавазы-биле холбаштыр хамааты күрүне албан-хаакчызынга ажылдавайн турган үезин санажылга үезинден уштуп каалтар.Бо таварылгада түр ажылдавайн турган үезиниң талазы-биле алган пособиениң түңү болгаш төлеп берген акшазы ортумак ажыл төлевиринге кирбес, оон ай санында пензиязынга немелде төлевирниң хемчээлин санап бээр. Ынчаап кээрде, ай санында алыр акша төлевирин (шаңнал акшазын) тодарадырда,ол үеде херек кырында ажылдаан хүннерин санажылга үезинде алган акшазының түңүнге үлептер болгаш 21-ге көвүдедиптер (чылдың бир айында ортумак ажыл хүнү).

Бир эвес санажылга үезинде алыр акшазы төпчүткен чурум-биле өзе берген болза, ай санында алыр акшазы өскенинге дүүштүр санажылга үезиниң шуптузунга санап бээр.

Айда алыр акшазының хемчээлин 2005 чылдың январь 1-де күштүг болуп кирген Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдап турган талазы-биле эрге-дужаал шалыңының 2,3-тен ашпас, пенсияга ай санында немелде төлевирни оон санаар.

Бир эвес Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызы санажылга үезинде Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының аңгы-аңгы эрге-дужаалдарынга ажылдап турган таварылгада, айда алыр акшазынга кызыгаарлаашкынны чорударда,орнунга ажылдап үезинге дүүштүр ол эрге-дужаалдың шалыңынга санаар.

7. Айда шаңнал акшаның составынга Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалдарынга ажылдап чораан кижилерниң пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин тодарадырда өөренип көөрүнге, кирер чүүлдер;

а) эрге-дужаалдың шалыңы;

б) дужаал клазы дээш шалың;

в) үр чылдарда ажылдааны дээш эрге-дужаалдың шалыңынга ай санында 30 хуу немелде;

г) хамааты албан-хаакчызының онзагай байдалы дээш эрге-дужаал шалыңынга ай санында 20 хуу немелде.

Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерге — Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазынга хамааты албан-хаакчызының онзагай байдалы дээш эрге-дужаалдың шалыңынга ай санында немелдени тургузарда күрүне пенсиязының хемчээлинге 200 хуу немелдени санаар;

д) күрүне чажыдындан тургустунган медээлер талазы-биле ажылы дээш эрге-дужаалдың шалыңынга ай санында немелде хууну, доктаамал үндезинге күрүне чажыдынга киирген кижилерге 25 хуу хемчээлге санаар.

е) онзагай үнелиг болгаш нарын даалгаларның күүселдези дээш шаңнал акшаны 17 хуу чедир хемчээлге бээр;

ж) район коэффициентизи.

8.Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерге күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин тодарадырда өөренип көөр чүүл,ай санында алыр акшазынга киирер чүүлдер;

а) эрге-дужаалдың шалыңы;

б) эрге-дужаалдың клазы дээш шалың;

в) хамааты күрүне албан-хаакчызынга үр чылдарда ажылдааны дээш эрге-дужаалдың шалыңынга ай санында 30 хемчээлге немелде;

г) хамааты албан-хаакчызының онзагай байдалга ажылы дээш эрге-дужаалдың шалыңынга ай санында 60 хуудан 150 хууга чедир хемчээлге немелде;

д) күрүне чажыдындан тургустунган медээлер-биле болгаш доктаамал үндезинге күрүне чажыдынче кирген кижилерге, ажылы дээш эрге-дужаалдың шалыңынга ай санында 25 хуу хемчээлге немелде;

е) онзагай чугула болгаш берге даалгаларның күүсеткени дээш шаңнал акшаны 17 хуу хемчээлге бээр;

ж) район коэффициентизи.

9.Тыва Республикага күштүг болуп турар, айда ажыл төлевириниң район коэффициентизинге дүүштүр тодараткан, назылап кырааның талазы-биле күш-ажылчы пенсияның баазалыг кезээ Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургусканы-биле ай санында пенсияның төлеп берип турар немелде төлевириниң хемчээлинден куду боол болбас.

10.Бир эвес Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга азы Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерге ийи пенсияны тывыскан таварылгада, ынчан пенсияга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин тодарадырда, ол ийи пенсияның түңүн өөренип көөр.

11.Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалы болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалы-биле районнарга ажылдап чораан кижилерниң ажыл төлевиринге район коэффициентизин тургусканда, Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургусканы-биле район коэффициентизинге дүүштүр айда алыр акшазындан пенсиязынга (ол кижилерниң айыттынган черлерге чурттап турган үезин) ай санында немелде төлевирниң хемчээлин санаар.

12. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр үр чылдарда ажылы дээш тывыскан пенсияга, азы бүгү назынында ай санында алыр азы бүгү назынында ай санында немелде материалдыг хандырылганы тургускан азы Тыва Республиканың азы Россия Федерациязының өске-даа субъектизиниң хоойлужудулгазынга дүүштүр пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургускан Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерге ай санында пенсиязынга немелде төлевирни тывыспас.

13. Ай санында пенсиязынга немелде төлевирни алыр эргени бээрде, хамааты күрүне албан-хаакчызының стажын санаарда, федералдыг албан эрге-дужаалынга, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга, муниципалдыг албанның муниципалдыг эрге-дужаалынга ажылдап чораан үезин санаар, а база Россия Федерациязының күрүне эрге-дужаалынга, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң күрүне эрге-дужаалынга,муниципалдыг соңгулдалыг эрге-дужаалдарга,Тыва АССР-ниң болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органынга, күрүне органнарынга ажылының үези, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң эргелеп-башкарылга болгаш күрүне эрге-чагырга органнарынга болгаш өске-даа №1 капсырылгага дүүштүр албаннарга ажылдап чораан үелери.

Хамааты күрүне албан-хаакчызынга ажылдап чораан стажын санаарда, албанга (ажылга) ажылдап чораан үези болгаш пенсиязынга ай санында немелде төлевирни алыр эргени берип турар.

Удуртукчу эрге-дужаалга ажылдап чораан чамдык үези, каттышкаш, беш чылдан ашпайн турар, арга-дуржулгазы болгаш билии Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдаар талазы-биле эрге-дужаалдың хүлээлгезин күүседиринге эргежок чугула,күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирни оларга тургузарынга, хамааты күрүне албанының стажынга ажылдап чораан өске-даа үелерин киирериниң айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле комиссияның протоколунга дүүштүр хүлээп алыр,Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының шиитпиринге үндезилеп күрүне пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургузарынга, хамааты күрүне албан-хаакчызының тускай стажын киир санаарынга кирер.

14.№3 капсырылгага дүүштүр долдурган, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызындан халашкан азы Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалының бүрүн эргезин соксаткан (ооң иштинде хуусаа бетинде) азы Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга ажылдап чораан, немелде төлевирге кордап турар кижилер, күрүне органының удуртукчузунуң шиитпири-биле №2 капсырылгага дүүштүр долдурган, пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургузар дугайында кижиниң бижимел билдириишкининге үндезилеп,пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургузар.

Күрүне органын дужүрген болгаш эде организастаан таварылгада пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузар дугайында шиитпирни күрүне органының удуртукчузу хүлээп алыр, күрүне органын дужүрер болгаш эде организастаар хүлээлгени Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дамчыдып бергенде.

15. Пенсияга ай санында немелде төлевир тургузар дугайында кижиниң киирген билдириишкинин алган хүнүнде күрүне органының кадрлар албаны бүрүткээр.

16.Билдириишкинни бүрүткээн хүнүнден 14 хонуктуң иштинде күрүне органы пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузар дугайында ол билдириишкинни сайгарып көөр болгаш хүлээп алган шиитпириниң дугайында билдириишкинниң ээзинге бижимел-биле дыңнадыр. Пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузарындан ойталаан таварылгада, ооң чылдагаанын айтыр.

17.Пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузар дугайында күрүне органының шиитпирин ону хүлээп алган хүнүнден 7 хонук хуусааның иштинде Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче чорудар.

Пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургузарының дугайында кижиниң киирген билдириишкининге ай санында пенсиязынга немелде төлевирни тургузар дугайында шиитпирни кожар, №4 капсырылгага дүүштүр долдурган айда ортумаа-биле ап турган акшазының хемчээлиниң дугайында справка, №5 капсырылгага дүүштүр долдурган хамааты күрүне албанының стажын санаарынга өөренип көрген, хамааты күрүне албанынга ажылдап чораан чылдарының дугайында справка, Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалындан,Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалындан хостааның дугайында шиитпирниң хоолгазы,федералдыг хоойлуга дүүштүр күрүне пенсиязын тывысканының (хуусаа бетинде долдурган) дугайында Пенсия фондузунуң салбырының справказы,күш-ажыл дептериниң хоолгазы, хамааты күрүне албан-хаакчызының стажын бадыткап турар өске-даа документилерниң хоолгазын кожар.

18.Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы эргежок чугула шупту документилерни алган хүнүнден бир ай хуусааның иштинде ооң хыналдазын чорудар, пенсияга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин тодарадыр болгаш шиитпирни хүлээп алыр, №6 капсырылгага дүүштүр долдурар,ооң дугайында күрүне органынга бижимел хевир-биле дыңнадыр,пенсияга ай санында немелде төлевирни тургусканының дугайында шиитпирни билдириишкинниң ээзинге дыңнадыр.

Пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузарының дугайында күрүне органының шиитпиринге Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы чөпшээрешпейн барган таварылгада, Яамы бодунуң чөпшээрешпейн турар чылдагаанын айтыр болгаш киирген документилерни дедир эгидер.

19.Билдириишкинни киирген хүнүнден эгелээш пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузар, ынчалза-даа Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалындан,Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалындан хостаан хүнүнүң дараазында хүнүнден орай эвес болгаш күрүне азы күш-ажыл пенсиязын тыпсыр хуусаазында Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүне пенсиязын тыпсыр.

20. Пенсияга ай санында немелде төлевирни Россия Федерациязының банкыларында ажыткан алыкчыларның агар санынче шилчидип тургаш, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы төлеп бээр.

Пенсияга ай санында немелде төлевирни шилчидериниң болгаш чедирериниң талазы-биле чарыгдалды.Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизинден боттандырып чорудар.

21. Пенсиязынга ай санында немелде төлевирни ап турар кижилер,Россия Федерациязының күрүне эрге-дужаалынга,Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң күрүне эрге-дужаалынга, соңгулдалыг муниципалдыг эрге-дужаалга, федералдыг албанның эрге-дужаалынга,Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга азы муниципалдыг албанның муниципалдыг эрге-дужаалдарының кайы-бирээзинге ажылдай берген хүнүнден эгелээш пенсиязынга ай санында немелде төлевирни бээрин соксадыр.

Пенсиязынга ай санында немелде төлевирни ап турган болгаш айыттынган эрге-дужаалдарның кайы-бирээзинге томуйлаттырган кижилер 5 хонук хуусааның иштинде Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга бижимел хевирге ооң дугайында албан дыңнадыр.

№6 капсырылгага дүүштүр долдурган,ооң төлевирин соксадыр дугайында Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының шиитпириниң талазы-биле айыттынган эрге-дужаалдарның кайы-бирээзинге томуйлаттырган хүнүнден эгелээш, пенсиязынга ай санында немелде төлевирни төлеп бээрин соксадыр.

22. Дараазында Россия Федерациязының күрүне эрге-дужаалындан,Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң күрүне эрге-дужаалындан, соңгулдалыг муниципалдыг эрге-дужаалдан, федералдыг албанның эрге-дужаалындан,Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалындан азы муниципалдыг албанның муниципалдыг эрге-дужаалындан хостаанда,кижиниң киирген билдириишкининиң талазы-биле пенсиязынга ай санында немелде төлевирни катап тургузар, ол эрге-дужаалдан хостаанының дугайында шиитпирниң хоолгазын кошкаш,№2 капсырылгага дүүштүр долдургаш,Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче чорудар.

Пенсиязынга ай санында немелде төлевирни катап тургузар дугайында шиитпирни №6 капсырылгага дүүштүр долдурар, билдириишкинни бүрүткээн хүнүнден 14 хонук иштинде Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы хүлээп алыр.

Россия Федерациязының күрүне эрге-дужаалындан, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң күрүне эрге-дужаалындан, соңгулдалыг муниципалдыг эрге-дужаалдан, федералдыг албанның эрге-дужаалындан,Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалындан азы муниципалдыг албанның муниципалдыг эрге-дужаалындан хостаан хүнүнүң, дараазында хүнүнден эгелеп пенсиязынга ай санында немелде төлевирни катап тургузар.

23.Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга азы Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга ажылдап чораан кижилерге пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургускан соонда, ооң төлевирин соксатканы-биле холбаштыр, оларның киирген билдириишкининиң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга азы Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчызының эрге-дужаалынга катап ажылдаанынга дүүштүр ай санында немелде төлевирни амгы Дүрүм-биле тургузуп болур.

24. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр үр чылдарда ажылдааны пенсияны тывысканда азы бүгү назынында ай санында алыр азы бүгү назынында ай санында немелде материалдыг хандырылганы тургусканда азы Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң хоойлужудулгазынга дүүштүр пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургускан кижилерге, пенсиязынга ай санында немелде төлевирни төлеп бээрин соксадыр.

Пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургузар кижилерге, айыттынган төлевирлерни тывыскан күрүне органнары 7 хонук хуусааның иштинде ооң дугайында Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче дыңнадыр.

Үр чылдарда ажылдааны дээш пенсияны тывыскан азы бүгү назынында ай санында алыр азы бүгү назынында ай санында немелде материалдыг дузаламчыны тургускан азы Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының өске-даа субъектилериниң хоойлужудулгазынга дүүштүр пенсиязынга ай санында немелде төлевирни тургускан кижилерге, ол хүнден эгелээш, пенсиязынга ай санында немелде төлевирни төлеп бээрин соксадыр.

Пенсиязынга ай санында немелде төлевирни ап турган кижилер өлген таварылгада, ол кижиниң өлгениниң дараазында хүнүнден эгелээш, ону төлеп бээрин соксадыр.

25. Амгы Дүрүмнүң 3, 5-9 пунктуларында көрдүнген чурумну сагыыры-биле Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы пенсияга ай санында немелде төлевирниң хемчээлин катап санаар, Тыва Республиканың күрүне эрге-дужаалынга болгаш Тыва Республиканың хамааты күрүне албан-хаакчыларының эрге-дужаалынга дүүштүр акшаны алырын төпчүттүнген чурум-биле улгаттырар болгаш ээлчеглиг чылда Тыва Республиканың республика бюджединче эргежок чугула акша-хөреңгини киирер.

26. Пенсияның чаа хемчээлиниң дугайында күрүне пенсиязын төлеп берип турар Пенсия фондузунуң салбырының медээзинге үндезилеп, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы ай санында немелде төлевирниң хемчээлин катап санаар, ай санында немелде төлевирни тодаратканынга дүүштүр, күрүне пенсиязының хемчээлин Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр өскертир.

27. Ооң бодунга шын эвес төлеп берипкен артык акшаны пенсияга ай санында немелде төлевирниң түңүнден ол кижи боду эгидер, а ол боду чөпшээрешпейн турар таварылгада туруп келзе, суд чуруму-биле тыртып алыр.

28. Пенсияга ай санында немелде төлевирни тургузары болгаш төлеп бээри-биле холбашкан айтырыгларны амгы Дүрүм-биле таарыштырбас, күрүне пенсиязын тыпсыр болгаш төлеп бээр чурумну ажыглаарын чөпшээреп турар.

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң дугайында

2008 чылдың март 4 №101 Кызыл хоорай

Республиканың чурттакчы чонунга федералдыг болгаш регионалдыг экономиктиг болгаш социал политиканың чугула угланыышкыннарының дугайында информация бээрин экижидер, регионга инвестицияны хаара тударын бедидер, республиканың ат-алдарын нептередирин хевирлеп тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузун чарлаар.

2. «Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар (кошкан).

3. «Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң жюризиниң дугайында Дүрүмнү бадылаар (кошкан).

4. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар;

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң дугайында Дүрүмнүң сөзүглелин Россияның Журналистер эвилелинче, Медиасоюзче, оларның регионалдыг тургузугларынче, ол ышкаш федералдыг массалыг информация чепсектериниң редакцияларынче чорудар;

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузун организастаарын, эрттирерин болгаш долу акшаландырарын хандырар.

5.Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезиниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 ч. март 4-те №101 доктаалы-биле бадылаан

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң дугайында

ДҮРҮМ

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузун (моон ыңай Конкурс деп бижиир) Тыва Республиканың Чазаа тургускан. Тыва Республиканың Чазааның эрттирип турар конкурузунга юридиктиг албан черлери болгаш кижилер шуптузу киржир. Конкурстуң организатору—Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы.

Конкурстуң негелделери болгаш сорулгалары:

—регионнуң экономиктиг болгаш социал программаларын боттандырарынга ниитилелди, эрге-чагырганы база бизнести сырый каттыштырары;

—улуг инвестиция күчү-шыдалдыг болгаш ниитилел-политиктиг байдалы турум регион кылдыр Тываның эки талалыг овур-хевирин хевирлээри;

—муниципалдыг тургузуглар адырында экономиктиг болгаш социал чорудулгада эки талаларны массалыг информация чепсектериниң өөренип көөрү;

—регионнуң парлалга болгаш электроннуг массалыг информация чепсектериниң журналистериниң профессионал мергежилин бедидери.

Конкурстуң номинациялары:

«Эң эки редакция»—«Тыва: өзүлдениң дөстери» конкурстуң темазынга бижиттинген бөлүк материалдар дээш 100 муң рубль чаңгыс шаңнал. Редакция коллективтеринге тыпсыр;

«Эң эки материал»—үш шаңнал кижи бүрүзүнге 30 муң рубль, беш мактал шаңнал кижи бүрүзүнге 10 муң рубль шаңналдыг. «Тыва: өзүлдениң дөстери» конкурстуң темазынга эң эки материалдар бижээн авторларны шаңнаар.

«Федералдыг массалыг информация чепсектеринге үнген эң эки материал»—бирги шаңнал 50 муң рубль, ийиги шаңнал—30 муң рубль, үшкү шаңнал—20 муң рубль.

Ийи тускай номинация:

«Хөөмей уран чүүлүнүң дугайында эң эки материал»—бирги шаңнал 30 муң рубль.

«Өг-бүлениң, ие-чаштың болгаш Тыва Республиканың демографиязының темазынга бижээн эң эки материал»—бирги шаңнал 30 муң рубль.

Конкурс чоруп турар үеде организаторлар немелде номинацияларны тургузуп болур эргези бар.

Конкурсту эрттирер хуусаалары

Конкурска киириштирери-биле 2008 чылдың январь 15-тен декабрь 1-ге чедир парлалгага үнген, эфирге дамчыткан материалдарны хүлээп алыр.

Конкурска материалдарны 2008 чылдың декабрь 1-ден 10-га чедир хүлээп алыр.

Конкурстуң номинацияларынга эң эки материалдарның шилилгезин 2008 чылдың декабрь 11-ден 25-ке чедир чорудар.

Конкурстуң киржикчилери

«Эң эки редакция» номинациязынга Тыва Республиканың девискээринде массалыг информация чепсектериниң, эфирге дамчыдар материалдар кылыр редакциялары киржип турар.

«Эң эки материал» номинациязынга Тыва Республиканың девискээринде массалыг информация чепсектеринге парлаан болгаш эфирге дамчыткан материалдарның, теле-радиопрограммаларның (профессиязынга бактаап турарындан хамаарылга чокка) авторлары киржип турар.

«Федералдыг массалыг информация чепсектеринге үнген эң эки материал» номинациязынга Россия Федерациязының девискээринде массалыг информация чепсектеринге парлаан, эфирге дамчыткан теле-радиопрограммаларның, чаа медээлерниң авторлары киржип турар.

«Хөөмей уран чүүлүнүң дугайында эң эки материал» болгаш «Өг-бүлениң, ие-чаштың болгаш Тыва Республиканың демографиязының темазынга бижээн эң эки материал» номинациязынга материалдарның, теле-радиопрограммаларның авторлары киржип турар.

Конкурска материалдарны хүлээп алырының чуруму

Конкурска киржир кылдыр 2008 чылдың январь 15-тен декабрь 1-ге чедир парлалга парлаттынган болгаш эфирге дамчыткан материалдарны хүлээп алыр. Материалдарга конкурска киржир дугайында чагыгны, материал парлаттынган азы эфирге дамчытканын бадыткаан массалыг информация чепсектериниң бижиин, материалдың болгаш ооң авторунуң дугайында МИЧ-тиң кыска информациязын кожар.

Шаңнал алыр дээн конкурс киржикчизиниң киирер материалдарының саны

Конкурстуң «Эң эки редакция» номинациязының шаңналын алырынга киржирлер дараазында материалдарны киирер:

МИЧ-ке парлаан 30-ден эвээш эвес материал;

МИЧ-тиң электроннуг хевиринге дамчыткан 10-дан эвээш эвес теле-радиопрограмма.

Конкурстуң «Эң эки материал» номинациязының шаңналын алырынга киржирлер МИЧ-ке парлаттынган болгаш эфирге дамчыткан 5-тен эвээш эвес материалды киирер ужурлуг.

Конкурстуң «Федералдыг массалыг информация чепсектеринге үнген эң эки материал» номинациязының шаңналын алырынга киржирлер федералдыг МИЧ-ке парлаттынган (эфирге дамчыткан) 3-тен эвээш эвес материалды киирер ужурлуг.

Конкурстуң «Өг-бүлениң, ие-чаштың болгаш Тыва Республиканың демографиязының темазынга эң эки материал» номинациязының шаңналын алырынга киржирлер МИЧ-ке парлаттынган болгаш эфирге дамчыткан 5-тен эвээш эвес материалды киирер ужурлуг.

Конкурстуң «Хөөмей уран чүүлүнүң дугайында эң эки материал» номинациязының шаңналын алырынга киржирлер МИЧ-ке парлаттынган болгаш эфирге дамчыткан 5-тен эвээш эвес материалды киирер ужурлуг.

Киирер материалдарга негелделер

Массалыг информация чепсектеринге үнген материалдарны конкурска солуннуң номерлерин бодун ол-ла хевээр киирер. МИЧ-ке үнген материалдарны кандыг-ла-бир техниктиг аргаларны ажыглап тургаш, хоолгалап болбас.

Теле-программаларны, информация сюжеттерин конкурсче киирерде VHS стандарттың кассеталарынга азы электроннуг видеофайлдарның mp4 формадынга бижидер; радиопрограммаларны—аудиокассеталарга азы электроннуг mp3 аудио-файлдарга бижидер.

Конкурска киирип турар материалдарга теле-радиопрограммаларның болгаш информация сюжеттериниң МИЧ-тиң эфиринге оларның эрткенин бадыткаан бижикти кожар.

Конкурс материалдарын үнелээри

—Конкурстуң негелделеринге болгаш сорулгаларынга дүүшкени;

—теманы мергежилдиг истээни, ооң утказының ханызы;

—дылының чечени, байлаа болгаш шыныы, оператор болгаш режиссер шиитпирлери.

Конкурска киржириниң чыгыын болгаш конкурс материалдарын Конкурстуң организаторларынга 2008 чылдың декабрь 10-дан орай эвесте киирер ужурлуг.

Чагыгны болгаш конкурс материалдарын дараазында адресче чорудар: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, каб.№2, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының информация политиказының килдизи.

Конкурстуң организаторлары-биле харылзажыр телефон: (8-394-22) 3-34-79.

Конкурстуң тиилекчилерин шаңнаарының езулалы 2009 чылдың январь 13-те дараазында адреске болур: Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу,18, Тыва Республиканың Чазааның Бажыңы.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 ч. март 4-те №101 доктаалы-биле бадылаан

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң жюризиниң дугайында

ДҮРҮМ

«Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң жюризи Тыва Республиканың Чазааның бадылааны «Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң дугайында Дүрүм-биле дүүштүр ажылдаар.

Жюриниң составы

Жюри Конкурстуң организаторларының томуйлааны бадылаар эргелиг жюриниң чеди кежигүнүнден, жюриниң техниктиг секретарындан тургустунар. Конкурстуң организаторларының киирип келгени-биле жюриниң составын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының айтыышкыны-биле 2008 чылдың ноябрь 15-тен орай эвесте бадылаар. Жюриниң даргазы массалыг информация чепсектериниң ажылчорудулгазын харыылаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы болур. Жюри кежигүннеринге экономиканың болгаш социал адырның янзы-бүрү органнарының атавторитеттиг тускай эртемниглерин, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлерин хаара тудуп болур. Жюри конкурс ажылдарын үнелээринге хамаарышпас эксперттерни хаара тудар эргелиг, ооң иштинде төлевирлиг үндезинге.

Жюриниң ажылының организациязы

Конкурстуң организаторлары жюри кежигүннеринге конкурс ажылдарын болгаш «Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң дугайында Дүрүмге дүүштүр оларда кошкан долу даңзыларны болгаш өске-даа информация материалдарын бээр. Конкурска киирген видео- болгаш аудиоматериалдарны көөрүнге болгаш дыңнаарынга таарымчалыг техниктиг байдалды Конкурстуң организаторлары тургузар. Жюри кежигүннеринге бир неделядан орай эвесте видео болгаш аудиоматериалдарны көөр болгаш дыңнаар черниң база үе-шагының дугайында дыңнадыр. Конкурска киирген массалыг информация чепсектеринге парлаан материалдар-биле таныжылганы жюри кежигүннери боттускайлаң боттандырар. Эргежок чугула болу бергенде, конкурстуң организаторлары конкурска киирген массалыг информация чепсектеринге үнген материалдар-биле таныжар ажылдаар черни жюри кежигүнүнге бээр ужурлуг.

Конкурстар материалдарын үнелээри

Конкурстуң организаторлары конкурска кийрген материал бүрүзүнге үнелел бланказын кожар. Үнелел бланказын дугаарлаар, Конкурстуң организаторларының сүлде демдектиг таңмазы-биле бүзүредип таңманы базар болгаш ону жюри кежигүннеринге ведомость езугаар бээр. Бланкада материалга үнелел демдек бээр үш барымдааны айыткан болур:

—Конкурстуң негелделеринге болгаш сорулгаларынга дүүшкени;

—теманы мергежилдиг истээни болгаш ооң утказының ханызы;

—дылының чечени, байлаа болгаш шыныы, оператор болгаш режиссер шиитпирлери.

Жюри кежигүннери конкурс материалынга үнелел демдек бээр үш барымдаага тос баллдыг шкаланы езугаар бодунуң демдээн салыр. Конкурстуң үнелел демдек бээр үш барымдаазынга бүгү жюри кежигүннериниң салган демдектерин түңнээш, эң-не хөй баллды алганнарны барымдаалап, конкурстуң номинациязының тиилекчизин тодарадыр. Бир эвес конкурс киржикчилериниң баллдарының саны деңнежи бээр болза, конкурстуң тиилекчилери болгаш өске шаңналдыг черлерни алырларны тодарадыры-биле жюриниң түңнел хуралында рейтинг чажыт бадылаашкынын жюри эрттирер. Конкурстуң эң эки материалдарының шилилгезиниң түңнелдерин Конкурс жюризиниң түңнел хуралының протоколунга бижиир, ону бүзүредип Конкурс жюризиниң даргазы болгаш техниктиг секретары адын салыр болгаш Конкурс организаторларының сүлделиг таңмазын базар.

Конкурстуң төнчү түңнелдери

Конкурстуң түңнелдерин Тыва Республиканың Чазааның Даргазының айтыышкыны-биле бадылаар болгаш «Тыва: өзүлдениң дөстери» деп журналист мергежилдиң республика конкурузунуң тиилекчилерин шаңнаарының езулалынга чонга чарлаар.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 16-да «Тыва Республиканың чурттакчы чонун ажылга хаара тудар агентилелиниң болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» № 613 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

2007 чылдың декабрь 30 №1127 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринге чурттакчы чонну ажылга хаара тудар адырда ажылды чедимчелиг организастаары-биле болгаш Күш-ажыл болгаш ажылга хаара тударының федералдыг албанының 2007 чылдың август 2-де №3119-КХ Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албаннарын таарыштырарының схемаларын саналдаанын дугурушкан дугайында чагаалары болгаш 2007 чылдың октябрь 30-де 4676-КХ езугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың чурттакчы чонун ажылга хаара тудар агентилелиниң болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» 2007 чылдың май 16-да доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 2 дугаар пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2. Тыва Республиканың чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүне албан черлерин таарыштырар схеманы бадылаар»;

2) Дүрүмде:

1 пунктунуң 1 эгезин дараазында эдилге-биле номчуур:

«1. Тыва Республиканың Чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилели (дараазында-Агентилел) Тыва Республиканың чурттакчы чонун ажылга хаара тудар адырда хүлээлгени күүседир, РФ-тиң чурттакчы чонну ажылга хаара тудар талазы-биле хүлээлгелерин дамчыткан күрүне албаннарының системазынче болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының тургузуунче кирип турар күүсекчи эрге-чагырганың органы болур.»

Дүрүмнерниң 8 пунктуда II эгеде:

а) 8.2 пунктунуң 3-кү абзазында «күш-ажыл рыногу» деп сөстүң мурнунга «Тыва Республикада» деп сөстерни немээр;

б) 8.2 пунктунуң 3-кү абзазынга дараазында немелдени киирер:

«чурттакчы чонну ажылче хаара тударының политиказының хемчеглерин организастаары:

— өөредиглиг ажылчын олуттарның болгаш хос ажылчын олуттарның ярмарказын организастаар»;

в) 8.28 пунктуга:

«8.28. ажыл чок хамаатыларны мергежилдээр талазы-биле тускай хемчеглерни чорудары болгаш организастаары (ажыл чок хамаатыларны мергежилиниң аайы-биле, эртеминиң аайы-биле, эр-херээжен аайы-биле, назынының аайы-биле болгаш өске-даа социал демографтыг демдектериниң аайы-биле күш-ажыл рыногунга тургустунуп келген байдалды көрүп тургаш ажылга тургузар талазы-биле деткимчени чедимчелиг чорудар сорулга-биле бөлүктээри;);

г) 8.29. пунктуну дараазында эдилге-биле немээр:

«8.29. чурттакчы чону ажылче Хаара тударының хөгжүлдезин, ооң иштинде делегейниң күш-ажыл организастаар (ДКО) аргалары-биле санаан ажыл чоктарның ниити санын баш удур санаар болгаш байдалын үнелеп көөр;

—күш-ажыл рыногунда байдалды экижидеринче, ооң иштинде Делегейниң күш-ажыл организастаар (ДКО) аргалары-биле санаан ажыл чоктарның ниити санын кызырары-биле угландырган хемчеглерни болгаш саналдарны ажылдап кылыры;

-күш-ажыл рыногунуң хереглелин көрүп тургаш ажыл чоктарны мергежилге өөредир кол адырларны тодарадыры.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ТР-ниң Культура яамызында

БО ЧЫЛЫН – КОМПЬЮТЕР, КЕЛИР ЧЫЛЫН – МАШИНА

Март 5-те Культура болгаш информация политиказының яамызының калбак хуралы В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен. Аңаа кожуун, суму культура бажыңнарының директорлары, кожууннарның чагырга даргалары, культура килдистериниң эргелекчилери киришкен.

«Российаның культуразы» Федералдаг сорулгалыг программа-биле аңгылаан хөреңгилер бүрүнү-биле девискээрлер аразының ырының болгаш танцының «Азияның чүрээ» мөөрей көрүлдезинче шиңгээттинген. Республиканың «ТР-ни 2007-2008 чылдарда информатизацияжыдары» деп сорулгалыг программа 10 хуу күүсеттинген. РФ-тиң Президентизиниң фондузунуң курлавырындан 630 муң рубль-биле республиканың музыка школаларынга хөгжүм херекселдери саткан.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирер талазы-биле план 119,6 хуу күүсеттинген. Чаа-Хөл кожуун (196,8%), Тожу (184,2%), Эрзин (162%), Тес-Хем (154%), Мөңгүн-Тайга(152,2%) кожууннар эки түңнелдерлиг болган.

Хөгжүм-шии театрынга 7 чаа шиилерни салган. «Күзенчиг эрик» (Якутск) делегей чергелиг фестивальга болгаш «Алдын маска» деп Москвага эрткен театрларның национал фестивалынга киришкеш, театрның кол режиссеру «Эң эки режиссер ажылы» деп диплом-биле шаңнаткан. «Бедик актер культуразы» деп шаңналга Г.Мунзук, «Бүзүреп тур мен» деп шаңналга А.Ооржак төлептиг болганнар. «Улан-Удэ, мени дыңна—2007» эстрада ырыларының делегей чергелиг мөөрейинге театрның артизи Айдаш Монгуш ийиги черни алган.

Күрүне филармониязы 359 концертти үндүрген. Кол концерт программаларындан аңгыда, «Саян» ансамблиниң артизи А.Мандан-Хорлуунуң, «Ураанхай» мюзикл-холлдуң артизи К. Чымбалак, ТР-ниң алдарлыг артизи Э.Докулактың чогаадыкчы концерттери, эрги ырыларның «Суббота кежээзи» деп концерти эрткен.

Культураның болгаш төөгүнүң тураскаалдарын камгалаар талазы-биле комитет «Кызыл –Курагино» демир-оруун тудары-биле холбашкан хемчеглерге хамаарыштыр 4 кожуунга, Кызыл хоорайның девискээринге шинчилел ажылдарын чоруткан. Камгалал-тураскаал ажылдарын чорударынга күрүне Эрмитажының Төп-Азия экспедициязының отрядтарын, эртем ажылдакчыларын хаара туткан. Май-июнь айларда федералдыг эргелиг «Пор-Бажың» хүрээзи» тураскаалды казарынга, катап тургузарынга ажылдарны чоруткан.

Тываның эртем-шинчилел институду-биле кады 2009-2010 чылдарда Тыва Республиканың улустарының культурлуг болгаш төөгүлүг өнчүзү» деп республиканың сорулгалыг программазын ажылдап кылган.

Бии-Хем кожууннуң Аржаан сумузунуң девискээринде «Аржаан-2» базырык, «Хааннар шынаазы» деп ажык музей кылдыр ажыттынар деп, чоокта чаа массалыг информация чепсектеринге нептереңгей үнүп турду. Бо хуралга ону баштайгы үеде хөй-ниити эгелээшкин-биле удуртуп турган Сергей Даржаа «Аржаан-2» аажок улуг төөгүлүг ужур-дузалыг тураскаал-дыр, ооң удуртукчузу О.Шыырап мээң соомда чүнү-даа кылбаан, бо талазы-биле кандыг шиитпир хүлээп ап турар силер деп, яамының удуртулгазындан айтырган. В.Донгак: «Чүге ажыл кылдынмаанының дугайында ооң харыызын дыңнааш, шиитпир хүлээп алыр бис» деп, харыылаан.

Мен бодум хуумда О.Шыырап-биле чугаалажырымга, С.Даржаа документилер бербээн, эрге-хоойлу ажылдакчыларының дузазы-биле документилерни ап алган мен, акша-хөреңги чок, ТР-ниң Чазаа бо талазы-биле сонуургал чок болуп турар деп чугаалады. Ол базырыкты музей кылырынга белеткеп каан мен, ооң кандыг хевирлиг болурунуң төлевилелин база киирген мен деп тайылбырлады. Мында бир ажылдакчының карaанда изиг от чырып турар, өскезиниң караанда оожум-шөлээн манаашкынның идегели бар деп көрдүм. Бо ийи сеткил чаңгыс черге чыглып кээр болза, дагны-даа болза аңдара октап болур-дур ийин. Ийи кижи билишпес турда, үш дугаар күш дузалаар-ла боор. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң Культура болгаш массалыг информацияның яамызы чөптүг шиитпирни үндүрер өй келген.

База бир отчеттуг чыл культура ажылдакчыларынга мындыг хевирлиг түңнелдерлиг доозулган. Эки ажылдаан культура албан черлерин, культура ажылдакчыларын шаңнап-мактап, өртектиг белектерни тывыскан.

«Эң эки Культура ордузу» деп шаңналды Ак-Довурак хоорайның Культура ордузу алгаш 100 метр торгу-биле шаңнаткан. «Эң эки кожуун, хоорай культура бажыңнары» деп шаңналды – Туран, Каа-Хем суурнуң С.Базыр-оол аттыг, Тээлиниң Н.Өлзей-оол аттыг культура бажыңнары алгаш, компьютер, аппаратура, музыкалыг төп-биле шаңнаткан.

«Эң эки көдээ культура бажыңнары» Бора-Тайга, Сесерлиг, Нарын суурларның культура бажыңнары болган, көдээ клубтардан Иштии-Хем, Аянгаты суурларның клубтары эки ажылдыг деп үнелеткен.

Библиотекалар Сарыг-Сеп, Суг-Аксы кожуун библиотекалары, Хайыракан, Сайлыг, Бай-Тал суурларның библиотекалары эки деп демдеглеткен.

Уругларның музыка школаларындан Чадаананың, Ак-Туруг суурнуң Б.Буянды аттыг, Кызыл-Мажалык суурнуң уругларның музыка школалары эки ажылдаан.

Мен бо яамының отчеттуг хуралында бир дугаар киржип турар мен. Эртен тос шакта бүрүткээш, республиканың уран чүүл школаларының уран-шеверлериниң делгелгезин театрның фойезинге эртирип турганын көрдүм. «Хөөмей шөлүнүң» төлевилелин Суг-Аксы суурнуң музыка школазының башкызы **(чурукта)** Биче-оол Ондар делгеп көргүскен. Ооң ол төлевилелиниң дугайында саналы мындыг:

— «Хөөмей» тыва улустуң байлаа, ынчангаш хөөмейжилерге тураскааткан шөл республикавыска турары албан. Ону көскү, чон чыглыр черге кылып болур. Мен бодаарымга, Национал паркка ындыг шөл турар болза, ажырбас.

Культураның хоочуну Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының «Профэвилелдерниң 100 чыл ою» деп юбилейлиг медаль-биле бо хуралга шаңнаткан Татьяна Дөңгериковна Монгуш бо хуралдың ажылының дугайында мынча деп чугаалады:

— Культура ажылдакчыларынга методиктиг материалдар дыка тывылбас, эң ылаңгыя национал хептер дугайында. Чаа сайыдывыстан ооң ажылдарын парлап үндүрерин дыка манап турар бис. Хуралдың эртип турарын эки организастаттынган деп көрүп тур мен. Бис база шаңналдыг черлерни алдывыс. Ажыл-херекти эгезинден эгелеп сегирип алгаш, культура одагларының чедер-четпес чүүлдерин сайгарып, боду кээп үнүүшкүннүг ажылдарны хөйнү кылып турганындан ажыл мындыг эки түңнелдиг боол турар деп чугаалап болур.

Ак-Туруг суурнуң уругларның музыка школазы республиканың 34 музыка школаларының аразынга ийи дугаар черни ээлээни эки көргүзүг болуп турар. Бо школада колдуунда бо суур чурттуг, аныяк тускай мергежилдиглер ажылдап турар. Школаның директору Айдың Шойзан-оол ажылының дугайында мынча деп чугаалады:

— Ажыл-агыйда чүү-даа турар. Бодум агартыр дээш-даа мындыг чүве чугаалавайн тур мен, ынчалза-даа бот-өөредилге-биле өөренир дээш, школаның удуртулгазын эжимге хүлээдипкен үелерим турган. Ынчан школавысты шүгүмчүлээн «Адыңга дүгжүр ужурлуг» деп материал үнген турган. Ында айыткан четпестерни хүлээп ап, эткен бис. Амгы үеде ажылывыстың деңнелин бо алган шаңналывыс бадыткап турар. Школада 8 салбыр бар. Шупту аныяктар, бажың чок ажылдакчылар ийи, ам бо хүнде музыка теориязының талазы-биле тускай мергежилдиг ажылдакчы чедишпейн турар. Бир эвес ындыг ажылдакчы тыпты бээр чүве болза, бажыңны бээр бис. Школавыска янзы-бүрү ажылдарга хереглеттине бээр акша-хөреңгини өөреникчилер болгаш башкыларның күжү-биле концерт организастааш, кожа суурларга көргүскеш, ооң-биле саттынып алгаш, ажылывыс шуудадып ап турар бис. Школаның эстрада салбырының ажылы мактаксанчыг. Салават Сандактың удуртуп турары цирк бөлүү кожуун, республика чергелиг хемчеглерниң доктаамал киржикчизи. Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Динмей Балбан-оол бистиң хей-аъдывыс көдүрүп, деткимчени көргүзүп турар — деп, чугаалады.

Кожуун чагыргаларының даргаларындан Чөөн-Хемчик болгаш Чаа-Хөл кожууннарның даргаларын хуралга база культура-массалыг хемчеглерге, культура ажылдакчыларының ажылынга деткимчези дээш, хүндүлел бижик-биле шаңнап, демдеглеп турду.

Культура-массалыг хемчеглер эрге-чагырганың шупту деңнелиниң ажылдакчылары, хөй-ниити, чагырга черинде турар албаннар-биле бир демниг ажылдаар болза, чедиишкинниг болур ажыл-дыр. Ынчаар ажылдап турар черлерни демдеглеп турары дыка өөрүнчүг-дүр. Өске черлерге база үлегерчижек болуру чигзиниг чок. Демнигде — күштүг деп чугаа бар болгай. Келир чылын эң эки культура одаглары дээш шаңнал машина болур деп дыңнатты. Ынчангаш холу дыңзыг ажылдаар-ла боор деп күзедим.

Айлаң ДАРЖАА.

Чурукту автор тырттырган.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга депутат мандаттарны хуваарынга киржиринге чөпшээрелдиг, кандидаттар даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга, хөй-ниити каттыжыышкынналарының боттарынга, соңгукчуларның чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле Кызыл хоорай муниципалдыг тургузугнуң соңгулда комиссиязының составының кезиин (шиитпирлеп бадылаар ужурлуг ийи кежигүн) немей тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээриниң дугайында дыңнадып тур.

Кызыл хоорай муниципалдыг тургузугнуң соңгулда комиссиязының составынга саналдарны бо дыңнадыг парлаттынган хүнүнден эгелеп **чеди хонук дургузунда** киирер. Саналдарны киирер адрези: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу, б.18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы, каб. 210, телефону (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2007 чылдың ноябрь 20-де «2008 чылда Тыва Республикага төпчүткен электри хандырылгазынга төнчү тарифтерни доктаадырының дугайында» №88 доктаалынга немелделерни киирериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2008 чылдың февраль 21
№1 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузунга 2008 чылдың январь 18-те болган хуралдың №1 протоколунга үндезилеп, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2007 чылдың ноябрь 20-де «2008 чылда Тыва Республикага төпчүткен электри хандырылгазынга төнчү тарифтерни доктаадырының дугайында» №88 доктаалының 2-ги пунктузунга дараазында уткалыг немелделерни киирер:

«… «Тываэнергосбыт» ААН-ниң саарылга немээшкини» деп сөстерниң соонга «база ол ышкаш 2007 чылда садып алыр энергияның өртээнде ылгалы дээш тургустунган 15569,4 муң рубль хемчээлдиг «Тываэнерго» ААН-ниң орулгаларының кезээн» дээн сөстерни немээр.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанның удуртукчузу К.САГААН-ООЛ.

СҮЗҮКТЕР

(Кичээл-угаадыг)

(Улусчу педагогикага үндезилеттинген кичээл. 6 класс)

Тема: Сүзүктер. Ыдык саннар.

Сорулгазы: Өөреникчилерге мал-маганның (шээр малдың) ыдыктыг, сүзүктүг сөөктериниң база ыдыктыг саннарының ужур-утказын билиндирип, чаагай чаңчылдарны амыдырал-биле холбаарынче угландырып, чугаа-домаан сайзыратпышаан кижизидер.

Дерилгези: деспиде шээр малдың дүлген эъдиниң чуруу; 3,7,9 деп ыдык саннар база 108 деп сан, шээр малдың сүзүктүг сөөктери: довук, дорзук, кыры, чода, чарын.

Башкыга киирилде сөс:

1. …Шээр малдың сүзүглелдиг сөөктеринге: довук, дорзук, кыры, чода, чарын хамааржыр. Бистиң бурунгу өгбелеривис шаг-төөгүден бээр шээр малдың сүзүктүг сөөктерин хүндүлеп чорааны ханы утккалыг…

2. Хүндүткелдиң чемнери: ужа, төш.

Самбырада: Эът чиир ээлиг,
Ужа чиир уктуг,
Төш чиир дөстүг.

Ужа. Ужаның бажын аалчыже салыр. Ийи узун ээгини чүстен талазынче салыр.

Төш. Төштүң бажын кескеш, баштай от-көзүнче салыр. Төштү аңдара, бажын аалчыже салыр.

II. Ада-өгбе тыва улус
шагдан бээр-ле,
Сагып келген хүндүткелдиг
чаңчылдарын
Сактып чору, биче сеткил
демдээ ол-дур.
Сагыызын дег ону камнап,
күүседип чор.

1. Сүзүктер дугайында чечен сөстер болгаш шүлүктер.

Довук сөөгүн чараштыр хемдиир — кени эки болур.

Дорзук сөөгүн чараштыр хемдиир — аъды чүгүрүк болур.

2. Шүлүктер

(Шүлүктерни өөреникчилер аянныг номчуур).

Кырыг.

Кууараартыр хемдип каапкан
Куу сөөкте ужур бар деп,
Кырган-ачам бир-ле кежээ
Кыштаг черге төөгүп орду.
Ону аалга шыгжап аарга,
Оор-суктан өршээлдиг боор.
Аңнаан кижи одаг черге
Артыжапкаш, тывыштыг боор.
Октуг-боолуг таңныыл ышкаш
Ожук-пашты кадагалаар
Ону сагаан кижилерге,
Олча-ажык арбын болур.
Аалдарже айбылаарда,
Кыры сөөгүн хойлаткаштың:
«Аспас боор сен,
кортпас сен» деп,
Кырган-авам чагып чорду…

Чода:

Човаг чокка мага-ботту
Чода сөөгү чүктеп чоруур
Кижи, мал-даа буду быжыг,
Килдиш дивес ужур ында!
Аал-өгге хүндүткелдиг,
Аалчы кээрге хоюн өзеп,
Ужа-биле чода эштээр
Ужур-чаңчыл сагыыр чон бис.

Чарын:

Чарын эъдин чааскаан чивес,
Чарбыктыг дижир.
(Чарбыктыг — аас-дылдыг).
Даайлыг кижи чарын диштевес.

3. Кожамык:

Чараш карам чиде берди,
Чарын салып берем, акый.
Чарын орта дүшпес болза,
Салым билзин, хуу билзин

III. Сценажыткан көргүзүг «Кым кончугул?» Ч. Чаптыы-биле.

IV. Сүзүктерниң тыва кижиниң амыдыралы-биле сырый холбаалыы.

Довук. Бистиң өгбелеривис: «Шаг шаанда ийи кижи Бээжинден Тыва чуртунче кылаштажып чанып орган дээр. Черниң ырак-узаандан ижер-чиир эвээш-биче аъш-чеми төнүп эгелээн. Бир кижи чер четпейн дора өлген, а бирээзи төрээн черинге чедип келген. Дора өлген кижиниң хойнунга таакпы чораан. Довук соруп чораан кижи ээп чанып келген» — деп төөгүп чораннар.

Дорзук. Дорзук хемдиирге, аъды чүгүрүк болур. Бо чылын чарышка салган аъды дуюглуг чүвеге алдырбас, четтирбес болзун деп йөрээр. Тыва өгбелеривис «Тодуг мен дээш, дорзук эъди холува, бай мен дээш, балдыр эъди октава» деп өттүр сөглээни ол.

Кыры. Кырыны көөрге, ок-боо чүктээн таңныылга дөмей. Аңчы кижи одааның кыдыынга тургуза шанчып алыр. Караңгы дүне ону көөрге, октуг боо чүктеп алган кижи олурган ышкаш боор. База өглерниң бедик черинге, эжииниң бажынга азып чалап каар. Ону камгалакчы, айыыл-халап чайладыкчызы деп хүндүлеп, сүзүктээр.

Чода. Шагаа-найыр, куда-дой үезинде эң хүндүткелдиг Ужа-биле эштей салыр.

Чарын. Ук-төөгүден тыва чонувус чарынга бүзүрээр чорааннар. Кончуг чарын салыр кижилер чон аразынга ат-сураглыг, аажок хүндүткелдиг чораан. Мал-маган чиде бээрге азы тайгаже аңнаарда, чарынчы кижиге чарынны салдырып алыр чораан. «Эки салган чарын ээзин мегелевес».

V. Викторина.

1. Ону хемдээн кижиниң оглу-кызы чараш, кени эки болур.
2. Аъды чүгүрүк болур дизе, чүнү чараштыр хемдиирил?
3. Ужа-биле чүнү эштээрил?
4. Быжыг, күштүг чөленгииш чүл ол?
5. Ылаңгыя Шагаада кадарчыга чүнү хүнезин кылдыр суп бээрил?
6. Салым-чолду өттүр көөр чүү-дүр?
7. Чүнүң эъдин чааскаан чивезил?
8. Чеди-Хаан сылдысты өскээр чүү дээрил?

Ыдыктыг саннар

I. 1. Башкыга сөс.

2. Ыдыктыг саннар-биле ажыл.

«3» деп ыдыктыг сан

1. Эр кижиниң үш каазы чүл?
2. Эр кижиниң үш оюну чүл?

Триада тывызыктар.

1. Өртемчейде 3 тудуу.
2. Өртемчейде 3 дүрген.
3. Өртемчейде 3 кызыл.

Үнген хүнүң хаяазы кызыл.
Үер сугнуң өңү кызыл.
Үгер сылдыстың чырыы кызыл.

Тывызыктар

Сен мөге-даа болзуңза,
Мен багай-даа болзумза,
Үш холум-биле салбас мен.
(кижен).
Үш алышкының ортуну чечен
(хомус).
Үш кара деге
Үскүлешпейн туруп берди.
(ожук).

II. Тыва чонум шаандан
бээр тывызыксыг,
Тынгарыптар
янзы-бүрү аргаларлыг.
Чүгле «7» санга
безин үндезилеп,
чүүл бүрү тывыгларны арттырып каан.

«7» деп ыдыктыг сан

— Бурунгу тывалар 7 назынны канчаар ылгаарыл? (таблица-биле ажыл).

а). Өртемчейде 7 чүзүн чүү барыл?

б). 7 санныг чүү деп сылдыс барыл?

в). 7 деп саннар-биле холбашкан черлер аттарындан адап көрүңерем, уруглар.

г). Тыва чонда 7 чүзүн чүү барыл? Оларны адап көрүңерем.

д). Кижиде эки-бак 7 удурланышкак аажы-чаң бар, адаңарам, уруглар. (Ак сагыш — кара сагыш, биче сеткил — бардам сеткил, дузааргак — туразы улуг, экииргек — харам, шынчы — мегечи, томаанныг — тенек, ажылгыр — чалгаа).

— Кезээде акты ак деп, караны кара деп ылгап чоруур болза эки, уруглар.

III. «9» деп ыдыктыг сан.

1. Айтырыглар:

— Чажыг чажар херексел.

— Тыва тоолдарда 9 деп сан-биле холбашкан чүүлдерден адаңар.

— Тос таңдыны адаңар, уруглар.

— Тос дагылгаларны адап көрүңерем, уруглар.

— Тос ыдык деп чүл? (Хойну, сергени, аътты, тевени, сарлыкты, буганы, ивини, ыдык-окту (ажы-төлү кадык-шыырак чорзун дээш), хараачаны ыдыктаар). Ол тос дээрлер-биле тудуш харылзаалыг дижир.

IV. Ынчаарга, уруглар, «3», «7», «9» деп саннарны көрдүвүс.

Шажын чүдүлге талазы-биле алыр болза, «108» деп сан база ыдыктыг боор турар. Лама-башкыларның эрегези 108 санныг болур. Эрегени лама-башкыларның эргекке шуудуп олурары ханы утккалыг.

Эрегениң кадыкшылга салдары:

Улуг эргек — баш мээзинге;
Ийиги салаа — ижин-баарга;
Үшкү салаа — шөйүндүлерге;
Дөрткү салаа — баарга;
Бешки салаа — чүрекке эки.

Японияга үе-дүптен бээр Чаа чылдың дүнезинде хоорайларга, суурларга 108 катап хүрээ-дуган коңгаларын кагар. 108 деп сан таварылга эвес. Японнарның санап турары-биле алырга, кижиде алды дудуу, четпес чорук бар: харам, мелегей, дерзии, шиитпир чок, сиилең, чазый чоруктар.

Коңга дагжаан санында-ла чоорту дудуу, четпес чоруктан арыглаашкын чоруп турар. Кажан сөөлгү коңга эткен соонда, удуур чаңчылдыг.

V. Онаалга. Сүзүктер болгаш ыдык саннар-биле холбашкан кыска чечен чугаа тургузуп бижиир.

VI. Түңнел. Тыва кижи 7 катап арыгланыр: саң салыр, чажыын чажар, йөрээл кылыр, чалама баглаар, артыш-шаанак-биле айдызаныр, арыг ак харга аңдаштаныр, чолукшуур.

Ажыглаан литература:

1. М.Б.Кенин-Лопсан «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» Кызыл, 1994.
2. Чап Чүлдүм «Шагаам — сүзүглелим» Кызыл, 1999.
3. Сара Куулар «Тыва төлге» Кызыл, 1995.
4. Солун «Эреге».

Наталья КУУЛАР,
Мөген-Бүрен ортумак школазының тыва дыл, чогаал башкызы.

"ШЫННЫҢ" аалчызы — көдээ башкы

Редакцияга бир хүнде 10-20 хире чагаалар кээп турар. Олар почта-биле-даа келир, чамдык авторларның боттары-даа эккээр. Даштын сооктуң хемчээли 40-ден оранчок кудулаан-даа турар үеде, ыракта Өвүр кожуундан чагаа эккеп келген бижикчи мени сонуургады берди.

— **Номчукчуларга бодуңарның дугайында чугаалап бээр силер бе?**

— Мени Ольга Кара-ооловна Доспан дээр. Өвүр кожууннуң Чаа-Суур сумузунда ортумак школада тыва дыл болгаш чогаал башкызы бооп ажылдап турар мен. Школада «Өөредилге» мурнады хөгжүдер национал төлевилел талазы-биле ажылды харыылап турар мен.

— **Ук төлевилелдиң шугуму-биле кандыг ажылдар силерниң школаңарда чоруп турарын сонуургадып көрүңерем.**

—Бо төлевилелдиң ажылы бистиң школада эки чоруп турар деп түңнеп болур: школавыста компьютер-биле дериттинген класс бар, интернетти май айда киирген, уруглар-даа, башкылар-даа үргүлчү ажыглап, оочурлап ажылдарны кылып ап турар, география кабинедин, школаның интернадынга соодукчуну алган бис. Ам компьютерлер столдарын алыр боор бис деп идегеп, манап турар бис. Школада бо төлевилелдиң талазы-биле сайзырал эки деп санап турар мен. Чижээ, бистиң школаның баазазынга декабрь 5-6-да кожуун чергелиг «Уран-шеверлер хоорайы» деп мөөрейге кожууннуң күш-ажыл башкылары өөреникчилери-биле кады кээп киришкен.

Мөөрейниң негелдези-биле оолдар, уруглар аңгы-аңгы олурупкаш, айыткан үениң дургузунда уран кылыгларны мөөрейниң шииткекчилериниң мурнунга башкыларының дузазы чокка кылып эгелээш, доозар ужурлуг. Кожууннуң алды школаларының төлээлери шупту киришкен. Кайызын кандыг дээр! Бир өөреникчи сеткүүлдер салыр стол кылган, өскези тоскарак, эжик тудуглары, аъш-чем дооараар калбак-ыяштарны шеверлеп кылган.

Маңаа бистиң школаның күш-ажыл башкылары Ильдар, Кама Ажыларның мастерскаяны дерип кылып алганын бедик деңнелдедир деп, күш-ажыл башкылары үнелээн. Бистиң өөреникчивис 8-ки классчы Ойнаар-оол Кыргыс Тываның сүлде демдээн кылып ойгаш, тиилекчи болган.

Уруглардан Хандагайты, Солчур, Дус-Даг, Чаа-Суур өөреникчилери шупту шыыраан көргүскен.

— **Уругларга эки шынарлыг билиг бээри-биле кандыг ажылдар кылдынып турарыл?**

— Кожуун чергелиг эртемнер олимпиадазынга бистиң өөреникчилеривис эки түңнелдерлиг киришкеннер. Тыяна Дун (9 кл) ийи эртемге тиилекчи болган: төөгү болгаш обществознание, Чай-Суу Шарый-оол (11 кл) тыва дылга бирги черни алган, Салим Доржукай (11 кл) тыва чогаалга тиилээш, республика олимпиадазынга ийиги черни алган. Мында эртем башкыларының өөреникчилерин белеткеп турары эки дээрзи оларның көргүзүглеринден илереп турар.

Спорт талазы-биле чедиишкиннеривис база хөй. 1995-1996 чылда төрүттүнген оолдар, уруглар аразынга кожуунга болган волейбол, чиик атлетика маргылдааларынга бирги черде.

Кожуун иштинде «Өөредилге» мурнады хөгжүдер төлевилелдиң көргүзүглериниң аайы-биле эрткен чылда бистиң школа 3-кү черни ээлээн.

— **Бо чедиишкиннер дээрге коллективтиң быжыг найыралдыында, үре-түңнелдиг ажылында болгай. Ынчангаш мында улуг үлүг-хуузун киирип турар башкыларның тергииннерин адап көөр силер бе?**

— Коллективте 30 башкы бар. Дээди эртемниг 18, ортумак эртемниг 12, ооң иштинде бирги категорияның 16, ийиги категорияның 11 башкыларын Людмила Кызыл-ооловна Тюлюш удуртуп турар. Башкы кадрлар-биле четчелеттинген. Коллектив аныяк, ынчангаш чогаадыкчы езу-биле улуг сонуургалдыг ажылдап турар. Үлегерлиг ажылдыг башкыларга Любовь Сояновна Кыргыс, Аяна Викторовна Комбуй-оол, Валентина Бачылаaевна Майынды, Олег Тюлюшович Дамбажык, Дмитрий Владимирович Шарый-оол, Варвара Тараачыевна Доржу, Анфиса Чаш-ооловна Тюлюш, Максим Магажыкович Донгак дээш, оон-даа хөй башкыларны адап болур.

—**Суурнуң хөй-нийти ажылынга башкыларның киржилгези кандыгыл?**

—Сумунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары колдуунда башкылар, ынчангаш олар чон-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Олар сумуга субурган тутчурунга чонну хаара тудуп, деткимчени көргүскен. Маңаа өөреникчилер безин идепкейин көргүскеннер.

Суму чагырыкчызы Василий Амыт-оолович Тюлюштүң ажылын кожуунда бистиң суурувус каш чыл улай «Эң эки суму» деп атты эдилеп турары-даа бадыткап турар. Ниитизи-биле көдээ башкылар дээргеле суурнуң көрүнчүү деп чүвени бистиң школаның башкылары көргүзүп турар. Чүгле арай школавыска ам-даа сөөлгү үениң негелдезинге дүгжүр дериг-херекселдер чедишпези хомуданчыг, ынчалза-даа ол шиитпирлеттине бээр боор деп бүзүрээр бис.

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан.

Болуушкун

ТӨӨГҮЗҮН САГЫНДЫРЫП ЧОРУУР

Кызыл хоорайның төвүнде эрткен чүс чылдың эгезинде туттунган, эрги Кызыл хоорайны сагындырып турар элээн каш бажыңнар бар. Оларга Кочетов кудумчузунда турар чаңгыс каът 22 дугаарлыг бажың база хамааржыр.

Бо бажыңга 1940-1951 чылдарда тыва уруглар чогаалының үндезилекчизи, шүлүкчү болгаш хөй-ниитиниң алдарлыг ажылдакчызы Л.Б.Чадамба өг-бүлези-биле чурттап турган. Ол бажыңга Леонид Борандаевичиниң Тыва Арат Республиканың Культура яамызының эртем-методиктиг килдизинге, Тываның эртем-шинчилел институдунга ажылдап чораан үелери эрткен. Баштайгы «Үжүглел» өөредилге номун база борта бижээн.

Март 18-тиң хүнүнде Л.Б.Чадамбаның 90 харлаанынга ооң чырык адынга тураскааткан тураскаалдыг самбыраны бо бажыңга байырлыг байдалга ажыткан.

Леонид Борандаевич чогаалдарының улуг нуруузун бичии уругларга, өзүп орар салгакчыларга бараалгаткан. Ынчангаш байырлалдың эгезинде чогаалчының уруу, республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Айлана Чадамба мурнунда чыглып келген бичии уруглар-биле мендилежип, оларның кижи бүрүзүнүң адын айтырып, чугаалашкан. Уруглар «Айлаң, Каң-Демир, Роланда...» дээш, эрес-эрес боттарын таныштырган. Олар Кызылдың №1 школазының 3 «ж» клазының өөреникчилери. Оолдар удаа-дараа үнгүлеп кээп, шүлүкчүнүң «Эртежикпей», «Номну канчаар эдилээрил» деп шүлүктерин өткүт чугаалап, эр хей болганнар.

Ужуражылга үезинде республиканың ат-алдарлыг, Леонид Борандаевичини чоок билир чораан билдингир кижилер, ооң дугайында сактыышкыннарны чугаалап, чогаалчының алыс-бүдүжүнден аажок чечен-мерген, тывызык, чаптанчыг болгаш уругларзыг аажылыг чораанын сактып, сөс ап чугаалап турганнар.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң директору В.Д.Март-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга Палатазының депутады Б.К.Балчый-оол, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң даргазы М.Б.Ховалыг, байырлалды удуртуп-башкарып турар К.И.Чуковский аттыг уруглар библиотеказының директору С.О.Салчак болгаш библиотеканың ажылдакчылары дээш, өскелер-даа бар, олар чылыг-чымчак сөстерни чугаалап турду. Оон аңгыда Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы Л.Волгина, ТР-ниң төөгү-культура салгалын камгалаар талазы-биле комитеттиң даргазы О.Н.Ондар, ТывКУ-нуң студентилери база келген.

Композитор С.Бадыраа сөс ап рыысалгалыг ажыл-дыр. Чүге дизе бичии кижиниң кижизидилгезинден, ооң канчаар хевирлеттинип тургустунарындан уругнуң келир үези хамааржыр. Чеже-даа соок часкы хүн болза, мында чыглып келген улус чылыг сөстүң үнезин билир, эки кижилер чыглып келгенинден агаар безин чылыг апарган дег сагындырар-дыр» деп чугаалады.

Уран чүүл училищезиниң сургуулдары чогаалчының ынак чораан ырыларының үзүндүлерин чаңгыс ыры кылдыр кожуп, аян тудуп ырлашканнар.

Эртежикпей...
Эрестерниң эрези-ле
Эр-ле болган базып орган.

чугаалааш, Леонид Борандаевичиниң 60 ажыг шүлүктеринге композиторлар К.Батый, С.Бюрбе дээш, өскелер-даа аялгаларны бижээнин чугаалап, ооң сөзүгледдери-биле бижиттинген ырыларның конкурузун база эрттирерин саналдаан.

«Уругларга эң эки чогаалы дээш» Л.Чадамба аттыг литература шаңналының бирги эдилекчизи Екатерина Дүктүг-ооловна Танова: «Бо байырланчыг хүнде чыглып келген бүгү чонга байыр чедирип тур мен. Мен тыва литературага Леонид Борандаевичиниң изин салгап чедип келген мен. Чүге дизе тыва литератураже уругларга чогаал бижииринден эгелеп кирген мен. Улус бичии уругларга чогаалдар бижиири белен, чиик деп бодаар. Херек кырында ол эң хайы...

Тоолчургу маадырлар дилгижек, адыг, бөрү, койгунак кылдыр хуулуп кеттинген Чалыы көрүкчүлер театрының артистери көрүкчүлерни өөртүп, ужуражылганы улам-на байырлыг шинчи киирген.

Леонид Борандаевичиниң өөрүшкүзү, чоргааралы уруглары А.Чадамба, Е.Чадамба байырлалды түңнеп тура, чаш чораан үелерин сактып, оларның бажыңынга кызыл пионер галстуктар дыка хөй болурун чугаалададылар. Ачазы пионерлерге, бичии уругларга дыка ынак чораанын чугаалааш, байырлалдың төнчүзүнде ачамны пионерге катап хүлээп алыксап тур бис дээш, янзы-бүрү өңнүг шарларны бөлүктээш, аңаа пионер галстугу дег кызыл пөстерни быжыглааш, өрү дээрже ужудуптулар.

А Леонид Борандаевичиниң бичиилерге бараалгаткан шүлүктериниң бирээзинде мындыг одуруглар бар:

«Ынак өөрлер, уруг-дарыг,
Ырак ужуп чаржыылыңар!»

дээн ышкаш, чүзүн-баазын өңнүг шарлар өрү бедип үндү.

А ооң чурттап чораан бажыңында аскан тураскаалдыг самбыра Тываның сураглыг ажылдакчызы, Кара-Хаак школазының бирги директору, Тываның бирги культура сайыды, Эртем-шинчилел институдунуң бирги директору, тыва дылда хөй-ле өөредилге номнарының бирги автору Л.Б.Чадамбаның төөгүлүг ук дөзүн сагындырып чоруур.

Людмила ХОЮР-ООЛ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Аалчылар: бичии өңнүктер.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Өвүр кожууннуң Саглы сумузунда чурттап чоруур күдээм **Омак Казаракович ООРЖАКТЫҢ** 45 харлааны-биле бодумнуң болгаш оглумнуң, кыстарымның өмүнээзинден чылыг сөстүг байырывысты чедирип, силерниң өг-бүлеңерге кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны, аас-кежикти күзедивис.

Каттыңар Оолак Даржаавич Кара-Сал.
Чөөн-Хемчик кожуун, Чыраа-Бажы сумузу.

Ажылдар ярмарказын чарлап тур

Тес-Хем кожууннуң Чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының төвү болгаш өөредилге эргелели кожууннуң өөредилге черлеринде ажылдар ярмарказын эрттирерин чарлап тур.

Ярмарканың болур чери: Тес-Хем кожуун. Белдир-Арыг суур, ортумак школа.

Болур хүнү, шагы: март 22, эгелээри: 10.00 шакта.

Ярмаркага чарлаттынган хостуг албан-дужаалдарның болгаш ажылчын туруштарның саны – 14.

Март 1-ниң байдалы-биле кожууннуң өөредилге черлеринде дараазында кадрлар хереглеттинип турар:

• башкылар – 6 кижи: англи дыл башкызы – 3; биология – 1; төөгү - 1; химия – 1.	• ажылчыннар – 8 кижи: секретарь-машинист – 1; аштакчы – 4; ажыл-агый эргелекчизи – 1; одакчы-таңныыл – 2.

Өөредилге черлериниң (школа, садик) удуртукчуларын, кадрлар килдистериниң ажылдакчыларын, өөредилге талазы-биле чогуур мергежилдиг ажыл чок хамаатыларны болгаш ол адырга ажылдап чораан башкыларны, чаа өөредилге черлерин дооскан аныяктарны ярмаркага киржиринче чалап тур бис!

ДЫҢНАДЫГ

Россияның Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле №1 районнар аразының инспекциязы Үндүрүг кодекизиниң 227 болгаш 228 чүүлдеринге дүүштүр дыңнадыры болза:

- юридиктиг эргелиг албан черин тургуспаан хууда сайгарлыкчылар;
- хууда ажылдап турар нотариустар;
- адвокаттар;
- хууда ажылдап турар амы-хууда ажыл кылыр эргелиг кижилер;
- хамааты-эрге-хоойлу шинчилиг дугуржулгалар-биле орулгалар алган хамаатылар (бажың ажылдакчылары, репетиторлар болгаш кижилерниң хууда бажыңнарын арыгсилигге тудар талазы-биле амы-хууда ачы-дузаларын чедирип турар өске-даа кижилер);
- өнчүнү хөлезиге дужаап турар хамаатылар;
- хууда өнчүге турган шимчевес өнчүнү болгаш өске-даа өнчүнү сайгарган хамаатылар;
- белектер болгаш шаңналдар алган хамаатылар чурттап турар чериниң аайы-биле үндүрүг инспекциязынга **декларацияны 2008 чылдың апрель 30-ге чедир киирер ужурлуг.**

Россияның Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле №1 районнар аразының инспекциязы.

Оодурбаны садып болгаш шил саваларны (чебурашка 0,5 л) Каа-Хемде Мелиораторлар кудумчузу, 19, **«ХЕМЧИК»** (тел.91-3-88) болгаш Чадаанада Мерген-Херел аттыг кудумчу, 26 (тел.21-2-64) садыгларда орнунга бараан бээр кылдыр хүлээп ап турар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязы күрүне албанының болгаш кадрлар Эргелелиниң удуртукчузу Анатолий Сергеевич Серенге ооң кады төрээн дуңмазы

Андрей Эресович
МААДЫРНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

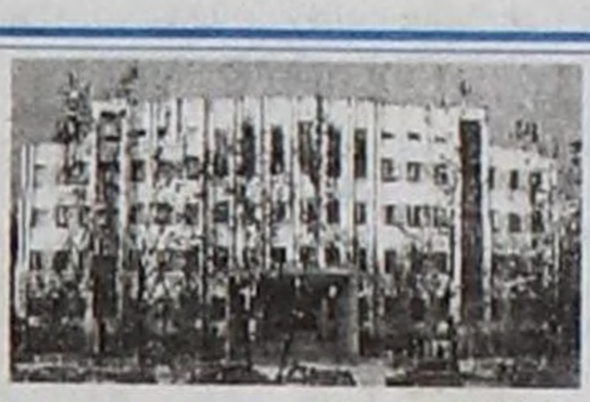

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге —2-03-88, чагаа —2-03-87, көдээ ажыл-агыйы, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail:shyn@tuva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 10000. Чагыг 28. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.